

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za historiju

Islamska kultura u fojničkom kraju 1463 – 1878.
Završni rad

Kandidat: Haris Zulum

Mentor: doc. dr. Fahd Kasumović

Sarajevo, 2020.

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Haris Zulum

Indeks br. 2230/2015.; redovan student

Odsjek za historiju

Islamska kultura u fojničkom kraju 1463 – 1878.

Završni rad

Oblast: Svjetska i bosanskohercegovačka historija – novi vijek i savremeno doba

Predmet: Društvo i ekonomija u osmanskoj Bosni od 15. do kraja 18. stoljeća

Mentor: doc. dr. Fahd Kasumović

Sarajevo, 2020.

SADRŽAJ

UVOD.....	3
1. Kulturne prilike u Fojnici i njenoj okolini u srednjovjekovnoj bosanskoj državi.....	6
2. Fojnica kao osmansko urbano naselje i lokalni administrativni centar	8
2.1. Osmansko osvajanje	8
2.2. Osmanska urbanizacija.....	9
2.3. Fojnica kao osmansko administrativno središte	11
3. Islamska materijalna kultura u fojničkom kraju.....	12
3.1. Sakralni objekti islamske kulture u fojničkom kraju.....	12
3.1.1. Džamije	12
3.1.1.1. Atik džamija	14
3.1.1.2. Šaban Ahmedova (Čaršijska) džamija.....	15
3.1.1.3. Hadži Muhareмова (Pavlovačka) džamija	16
3.1.2. Tekije.....	17
3.1.2.1. Tekija u Fojnici	17
3.1.2.2. Tekija u Vukeljićima	18
3.1.2.3. Tekija na Oglavku	19
3.1.3. Nadgrobnici	20
3.1.3.1. Nišani	20
3.1.3.2. Turbeta.....	22
3.1.4. Obrazovni objekti	23
3.1.4.1. Mektebi.....	23
3.1.4.2. Medresa	24
3.1.5. Stambena kultura	25
3.1.6. Hanovi i musafirhane	26
3.1.6.1. Musafirhana.....	26
3.1.6.2. Hanovi	27
4. Islamska duhovna kultura u fojničkom kraju	28
4.1. Religija	28
4.2. Širenje islama u fojničkom kraju.....	28
4.3. Društveno-kulturne posljedice prihvatanja islama	33
4.4. Kultura tesavvufa	35
4.4.1. Tesavvufsko učenje šejh Husein Zukića	36
4.4.2. Tesavvufsko učenje šejh Abdurrahamana Sirrije	38
4.5. Obrazovanje.....	40
4.6. Književnost.....	42

4.6.1. Šejh Abdurrahman Sirrija	43
4.7. Kultura knjige: pismenost, prepisivačka djelatnost i vlasnici knjiga	46
4.8. Umjetnost	50
4.8.1. Kaligrafija u fojničkom kraju	50
4.8.2. Kronogrami kao izraz umjetničkog i književnog stvaralaštva	52
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	55
BIBLIOGRAFIJA	58
PRILOZI - Slikovni prilozi	64

UVOD

Život stanovništva fojničkog kraja postepeno se promijenio povijesnim razvojem okolnosti koje su uslijedile nakon dolaska osmanske vlasti na prostor kraljevine Bosne i fojničkog kraja 1463. godine. Širenje islama sa sobom je donijelo islamsku kulturu i sve ono što je nju činilo, novu religiju, obrazovanje, jezik, umjetnost, arhitekturu, tradiciju i običaje.

Analiza islamske kulture sa svim njenim aspektima u fojničkom kraju značajan je doprinos saznanjima o lokalnoj historiji Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu jer ova tema do sada u historiografiji nikada nije obrađena u cjelini, te nam je cilj upravo da pokušamo dati njen cjelovit prikaz. Tema ovog rada omogućava nam bolje razumijevanje savremenog društva uvidom u njegovo porijeklo, jer islamska kultura predstavlja vjerovatno i najznačajniju komponentu društvene stvarnosti i danas u fojničkom kraju.¹

Dakle, predmet našeg istraživanja jeste islamska materijalna i duhovna (nematerijalna) kultura na području Fojnice u periodu 1463. - 1878. godine, te smo rad podijelili u te dvije cjeline. Najprije smo obradili nekoliko ključnih pitanja koja će doprinijeti razumijevanju samog procesa širenja islamske kulture. Prikazi kulturnih prilika u srednjovjekovnoj Fojnici, osmanskog osvajanja Fojnice, osmanske urbanizacije Fojnice temelj su razumijevanja na koji način je fojnički kraj ušao u osmansku kulturnu zonu i kako se širila islamska kultura. Također, rad je koncipiran tematsko-hronološki, kako bismo lahko pratili povijesni proces širenja islama, kulture i urbanizacije Fojnice iz varoši u kasabu, a kasnije i u nahiju i kadiluk. Hronološki pratimo proces širenja islamske kulture u fojničkom kraju od 1463. do 1878. godine. U okviru tog mikropodručja detaljno će biti analizirani objekti sakralne islamske kulture; džamije, mektebi, medresa, tekije, nadgrobni spomenici i profani objekti socijalno-humanitarnog karaktera, musafirhana i hanovi. U drugoj cjelini analizirati ćemo aspekte duhovne kulture; religija, kultura tesavvufa, obrazovanje, književnost i umjetnost.

Jedno od osnovnih pitanja unutar dijela rada o islamskoj materijalnoj kulturi jeste koji je značaj i uloga sakralnih objekata u fojničkom kraju. Islamsko sakralni objekti građeni od samog početka osmanske vlasti značajni su za fojnički kraj jer i danas posjeduju kulturno - religijsku ulogu. Iz tih objekata širio se utjecaj islama kao religije i islamske kulture kao način

¹ Pod fojničkim krajem podrazumijevamo jedno povijesno, društveno i kulturološki povezano mikropodručje. Granice fojničkog kraja poistovjećujemo sa današnjom općinom Fojnicom. Dakle, u našem radu obuhvatamo Fojnicu i njena naselja u periodu osmanske vlasti (1463 - 1878.).

života muslimanskog stanovništva tog područja. Zahvaljujući islamskoj sakralnoj kulturi Fojnica postaje osmansko urbano naselje - kasaba u drugoj polovini 16. stoljeća, početkom 18. stoljeća postala je administrativno središte - nahija, a potom u drugoj polovini 19. stoljeća i kadiluk.

Kada govorimo o islamskoj duhovnoj kulturi u fojničkom kraju, postavljamo osnovno pitanje za razumijevanje ove cjeline: kako se širio duhovni aspekt islamske kulture u fojničkom kraju? Prije svega, širio se zahvaljujući novoj religiji, književnosti, umjetnosti, kulturi knjige te istaknutim članovima društva, poput muderrisa, šejhova, efendija i druge uleme. Veliku ulogu u širenju islamske kulture u fojničkom kraju pripada instituciji vakufa i tesavvufa, posebno nakšibendijskom redu.

Za potrebe istraživačkog rada „*Islamska kultura u fojničkom kraju 1463 - 1878.*“, izvršena je analiza pomoću izvora koji su od velikog značaja za historiju fojničkog kraja i BiH. Rad je nastao prije svega na osnovu brojnih primarnih izvora poput Fojničke regeste, osmanskih dokumenata iz franjevačkog arhiva i osmanskih deftera iz 1468/69. i 1604. godine. Također, u našem radu su nam itekako bila korisna istraživanja domaćih autora koji su na osnovu brojnih dokumenata iz arhive doprinijeli bosansko-hercegovačkoj historiografiji te proučavanju historije fojničkog kraja.²

Autor Adem Handžić jedan je od prvih koji je sa grupom autora u monografiji „*Fojnica kroz vijekove*“ analizirao historiju Fojnice u osmanskom periodu.³ Također, autorica Hatidža Čar-Drnda je pri analizi demografske, privredne i socijalno-društvene situacije u Fojnici koristila objavljenu i neobjavljenu građu, i na taj način obogatila historiografiju fojničkog kraja do 17. stoljeća.⁴ Kada govorimo o duhovnoj komponenti - tesavvufu u fojničkom kraju važno je spomenuti autore čiji radovi predstavljaju osnovu za analizu i razumijevanje samog pojma i historije derviških redova na ovom mikropodručju. Džemal Čehajić je obradio historiju derviša i nakšibendijskog tarikata općenito u BiH, a unutar te obrade analizirao je i fojnički kraj.⁵ Veliki doprinos i značaj u izučavanju fojničkih tekija dao je i autor Halid Buljina.⁶ Također, autor

² Adem Handžić, Hatidža Čar-Drnda, Halid Buljina, Hamid Algar, Džemal Čehajić, Muhamed Mujezinović i dr.

³ A. Handžić je analizirao način života stanovništva, administrativnu vlast, urbani razvitak, privredu i kulturu. Međutim, s obzirom da je autor pisao općenito o historiji Fojnice, nije mu ostalo dovoljno prostora za detaljniju analizu islamske kulture u fojničkom kraju. Također, treba istaći njegov doprinos izučavanju širenja islama u BiH s posebnim osvrtom na srednju Bosnu, u koju spada i fojnički kraj. Vidi: Grupa autora 1987, 65-121; Handžić 1970, 37-52.

⁴ Vidi: Čar-Drnda 1986, 133-160.

⁵ Čehajić: 1986, 1-281.

⁶ Buljina 1991, 1-80.

Mehmed Mujezinović obrađivao je epigrafiku BiH, te u svom radu iznosi saznanja o fojničkim natpisima ili kronogramima, koji su od velikog kulturnog i historijskog značaja za izučavanje društva i umjetnosti fojničkog kraja.⁷ Ispitivanje i analiza islamske kulture u fojničkom kraju za vrijeme osmanske vladavine značajan je zadatak za bosansko-hercegovačku historiografiju jer, iako je ovoj temi već posvećena određena pažnja, njeni pojedini aspekti su još uvijek slabo obrađeni. U tom smislu, ovim radom nastojimo napraviti historiografski iskorak kojim na jednom mjestu proučavamo cjelokupnu islamsku kulturu fojničkog kraja u osmanskom periodu.

Zbog problema prethodno slabe istraženosti ove teme, te nedostatka izvora u pojedinim stoljećima cilj nam je proširiti fond saznanja. Radi bolje analize ovog rada koristiti ćemo komparativnu metodu, analizu sadržaja dokumenata, metodu studije slučaja te statističku metodu koja će poslužiti za obradu statističkih podataka kako bismo došli do određenih zaključaka, posebno kada govorimo o procesu širenja islama.

Krenuti ćemo od samog pojma kulture, koji je različito definisan i shvaćen od strane naučnika. Prva saznanja o sebi čovjek razvija kroz kontakte sa drugim ljudima, ili kako to Clyde Kluckhohn kaže, kultura je "nacrt života" koji podržavaju članovi nekog društva.⁸ U svakoj kulturi možemo izvana prepoznati dvije osnovne razine ili nivoa, odnosno, možemo govoriti o dva njezina aspekta materijalnom i duhovnom. Kako je to najjasnije definirao sociolog Anthony Giddens: „kultura jednog društva obuhvata *nematerijalne aspekte* (vjerovanja, ideje, vrijednosti), koje čine sadržaj jedne kulture i *materijalne aspekte* (objekte, simbole ili tehnologiju), kroz koje se sadržaj kulture ispoljava.“⁹

⁷ Mujezinović 1998, 1-516.

⁸ Giddens 2005, 3.

⁹ Isto, 25.

1. Kulturne prilike u Fojnici i njenoj okolini u srednjovjekovnoj bosanskoj državi

Analizom kulturnih prilika u predosmanskom periodu Fojnice razumijeti ćemo način života i predodžbe srednjovjekovnog čovjeka na jednom mikropodručju, te primjetiti kontrast između srednjovjekovne i islamske kulture. Zatečeno naslijeđe, razni utjecaji na razmeđu bizantske i zapadnoevropske civilizacije te specifični okviri domaćeg razvoja kojim se Bosna predstavila kao jaka državna tvorevina ostavili su trajni pečat u arhitekturi, viteškoj kulturi, pismenosti i umjetnosti.¹⁰ Kada govorimo o kulturi Bosne tu spada arhitektura (crkvena i svjetovna), pismo i književno stvaralaštvo, skulptura te likovno i muzičko stvaralaštvo.¹¹ Ove kulturne prilike utjecale su i na samu Fojnicu (Hvojnicu), koja će postati jedan od najznačajnijih gradova kraljevine Bosne u 14. i 15. stoljeću.¹²

Na osnovu velikog broja materijalnih spomenika - stećaka, toponima, te drugih izvora pretpostavljamo da je u fojničkom kraju domaće stanovništvo u većini pristalice Crkve bosanske - krstjani, dok su u varoši Fojnice prisutni i katolici.¹³ Ostaci materijalne kulture krstjana su stećci, dok o duhovnoj kulturi nemamo pisanih tragova, ali na osnovu toponima možemo pretpostaviti da su u okolnim mjestima obitavale starješine - *djed*, *gosti*, te drugi vjernici.¹⁴ Demografska i vjerska slika mijenjala se dolaskom stranih utjecaja poput njemačkih rudara Sasa i Dubrovčana koji su imali svoju koloniju sa poslovnim naseljima. Zbog opće društvenih prilika u srednjovjekovnoj Bosni, kako potrebe za katolike, tako i za suzbijanje hereze nad bosanskim krstjanima, dolaze katolički redovi, prvo dominikanci, zatim u 14. stoljeću franjevci.¹⁵ Dolaskom franjevac jača i utjecaj zapadne srednjovjekovne kulture u fojničkom kraju donoseći sa sobom značajnu crkvenu arhitekturu. Na osnovu referentnih

¹⁰ Kurtović 2019, 107.

¹¹ Hodžić 2018, 61.

¹² U starom rukopisu Fojnica se spominje kao "Hvojnica" od riječi hvoja, što znači šuma. U Bosni je tek razvoj rudarstva, a posebno proizvodnja srebra, podstakla formiranje gradova u 14. stoljeću i doprinijela razvoju svih bosanskih gradova. Medievalistkinja Desanka Kovačević-Kojić navodi da „u tom svjetlu treba gledati i nastanak Fojnice, rudnika, a kasnije veoma važnog trgovačkog centra srednjovjekovne Bosne.“ Fojnica je nastala bar deceniju ili dvije prije nego što se se prvi put spominje, 1365. godine. Pripadala je župi Lepenica u teritorijalnom pogledu, dok je u urbanističkom pogledu Fojnica bila trg i spadala u tip otvorenih naselja, a u njenom kasnijem razvoju, izgrađena je iznad nje utvrda Kozograd na obroncima planine Zec. Vidi: Grupa autora 1987, 49.

¹³ Ne možemo sa sigurnošću tvrditi da li je bilo više katolika ili krstjana. Možemo pretpostaviti da je u prvo vrijeme broj krstjana bio veći dok je katolički utjecaj rastao dolaskom dubrovčana i franjevac u 14. st. Na nekoliko lokaliteta nalazimo stećke; Fojnici, Lužinama, Otigošću, Dusina, Šćitovu, Ostružnica itd. Bešliagić 1971, 164.

¹⁴ Prema nekim tezama, nazivi ova dva sela, Djedov Do i selo Otigošće, vežu se za Crkvenu hijerarhiju *djeda* i *gosta*. Vidi: Dedić 2015, 173.

¹⁵ Tako su, najprije iz Dubrovnika, došli svjetovni svećenici i kratko se zadržali, zatim su došli dominikanci koji također kratko ostaju, da bi početkom 14. stoljeća došli franjevci i trajno ostali. Vidi više: <http://www.fojnica-samostan.com/> fra Janko Ljubos, kustos: *Blago samostana u Fojnici* (pristupljeno 1. februara 2020.)

podataka nije teško zaključiti kako su fojnička crkva i samostan sagrađeni na koncu 14. ili početkom 15. stoljeća.¹⁶ U svakodnevnom životu Fojnice upotrebljavale su se tkanine talijanskog i dubrovačkog porijekla, nakit, dijelovi odjeće, meko pokućstvo, hladno i vatreno oružje i drugi mnogobrojni predmeti koji su dolazili iz Dubrovnika ili pojedinih talijanskih gradova.¹⁷ Ovakvom životu doprinijela je prisutnost Dubrovčana koje izvori spominju, te rudarska, zanatska i trgovačka aktivnost Fojničana. Dolaskom Osmanlija poslije 1459., i popisom stanovništva 1468., Fojnica je brojala 329 kuća, što je u to vrijeme činilo jednom od najvećih gradskih naselja kraljevine Bosne.

Kada govorimo o obrazovanju Fojničana u srednjem vijeku, nesumnjiv je utjecaj franjevaca i Dubrovčana kao glavnog faktora. S druge strane, nemamo podataka koje je ostavila Crkva bosanska i krstjani. Jedino je pouzdano da se, kao u svim urbanim sredinama, postepeno širila pismenost i umjetnost.¹⁸ Od pisma koristi se ćirilica, na što ukazuju brojni dokumenti o trgovini Fojničana sa Dubrovčanima. Iako se pismenost širila postepeno, treba imati u vidu da se ona ograničava na više slojeve srednjovjekovnog društva.¹⁹ Nije poznato da li se u Fojnici javljaju neki oblici kulturne zabave, poput glumaca i svirača koji su zabavljali lokalno stanovništvo, ali treba imati u vidu tu vjerovatnoću s obzirom na to da je Fojnica jedno od najznačajnijih mjesta srednjovjekovne Bosne.²⁰

¹⁶ Kovačević-Kojić navodi da „*Arheološki nalazi otkrivaju da su crkve u arhitektonskom pogledu građene u gotičkom stilu po uzoru na srednjovjekovnu Evropu, a njihova unutrašnjost bila je ukrašena ikonama, freskama i drugim crkvenim predmetima.*“ Među sačuvanim umjetničkim vrijednostima u franjevačkom samostanu nalazi se i slika malog formata “Mrtva priroda” koja vjerovatno potiče iz prve polovine 14. stoljeća. Iz ovog možemo zaključiti da je srednjovjekovna umjetnost preovladavala kroz religijske motive i ono što okružuje čovjeka a to je priroda. Vidi: Drmač 2014, 38; Grupa autora 1987, 53.

¹⁷ Grupa autora 1987, 59.

¹⁸ Isto, 58.

¹⁹ Prije svega mislimo na Dubrovčane, istaknutije domaće trgovce, mali broj zanatlija i franjevence. Važno je reći da su Dubrovčani imali svoju koloniju u Fojnici, a znatan broj njih je i stanovao u Fojnici, gdje su koristili ćirilicu, a prevodili na latinski i talijanski jezik. Od materijala za pisanje spominju se hartija i mastionice, koje se kao trgovačka roba prodaju u radnjama dubrovačkih trgovaca. Za kulturne prilike u Fojnici treba spomenuti i ostavštinu od pet knjiga dubrovačkog trgovca Antona Pribisalića koji se nalazio u Fojnici između 1439. do 1446. Isto, 59.

²⁰ Jedan detalj nam osvjetljava svakodnevni život i navike bosanskoga gradskoga stanovništva. Naime, u Drijevimu, Srebrenici i u Fojnici, a vjerovatno i u drugim razvijenijim gradskim naseljima, nalazile su se gostionice, u koje se odlazilo na piće i zabavu. Uspoređujući ovaj podatak s uobičajenim načinom života u Europi, zaključujemo da su vrlo vjerovatno tu nastupali i artisti izvodeći svoje vještine. Ovaj podatak nam govori da su održavale određene kulturne zabave po uzoru na srednjovjekovnu Evropu, sa vjerovatno određenim specifičnostima. Hodžić 2018, 69.

2. Fojnica kao osmansko urbano naselje i lokalni administrativni centar

2.1. Osmansko osvajanje

Jedan od prijelomnih momenata povijesti fojničkog kraja je njeno osvajanje od strane Osmanlija, koje je Fojnicu uvelo u svijet islamske kulture. Pitanjem osmanskog osvajanja Fojnice (Hvojnice) historiografija se tek djelomično bavila.²¹ Važno je da deduciramo kada je Fojnica pala pod osmansku vlast.

Za Osmanlije i Bosansko krajište rudarski centri poput Fojnice i Kreševa su od velikog ekonomskog, vojnog i političkog značaja.²² Osmanlije su još prije konačnog pada kraljevine Bosne pod njihovu vlast 1463. godine imale utjecaja nad Fojnicom te je, poslije Srebrenice, zatekli kao najveće gradsko naselje sa razvijenim rudarstvom i trgovinom. Tu činjenicu saznajemo iz postojećih izvora.²³ U vakufnami Isa-bega Ishakovića iz 1462. godine stoji; „*Dalje je zavještao sve mlinove pod jednim krovom na rijeci Željeznici u nahiji Visoko.*“²⁴ Analizirajući toponime u fojničkom naselju Gvoždani (Gojevići) koje se nalazi na spomenutoj rijeci Željeznici, pronalazimo toponim *vakuf*,²⁵ za koji je moguće da ukazuje na navedenu ostavštinu Isa-bega Ishakovića.²⁶ Ono što zasigurno znamo jeste da je Fojnički kraj 1463. godine već bio dijelom Osmanske države, što nam stoljećima potvrđuje pomno čuvana ahdnama upućena franjevcima od strane sultana Mehmed Fatiha.

²¹ Podatke o osvajanju Fojnice daju nam autori poput A. Handžića u monografiji „*Fojnica kroz vijekove*“, te Hatidža Čar-Drnda u naučnom radu „*Prilog proučavanju prošlosti Fojnice i Kreševa od uspostave osmanske vlasti do početka 17. stoljeća*“. Više: Grupa autora, 1987; Čar Drnda 1986, 133-161.

²² Osvajanje Fojnice pomoći će Osmanlijama u daljem osvajanju Bosne i širenjem carstva na Zapad. Prodiranje Osmanlija ka Zapadu značilo je i širenje islamske kulture, koja će sa sobom nositi drugačije predodžbe o životu, naspram onih iz srednjeg vijeka.

²³ „Dubrovački trgovci žalili su se svojoj vladi; da su bosanska gospoda stalno kontrolisana od turskih činovnika i pod pritiskom turskog garnizona u Vrhbosni. Dubrovački trgovci iz Fojnice javljali su da im je saopšteno naređenje turskog sklava da sve srebro treba da se nosi u sultanske kovnice i da ga herceg mora oduzimati od Dubrovčana.“ Vidi: Šabanović 1957, 188.

²⁴ Šabanović 1951, 22.

²⁵ Riječ *vakuf* dolazi od arapskog glagola *veqafe* što znači zaustaviti, zadržati, posvetiti i ukazuje na to da je vakufska imovina ona imovina koja je izuzeta iz redovnog pravnog prometa stvarima i određena u neke druge svrhe. Hrvačić 2001, 6.

²⁶ Iako se ovdje jasno navodi rijeka Željeznica, pojedini historičari su je tokom vremena izjednačili sa rijekom Fojnicom, u koju se Željeznica zapravo ulijeva, zajedno sa rijekom Dragačom. Parcela oko 80 duluma zemlje je pod nazivom „*vakuf*“. Ta zemlja koja se koristila isključivo u islamske svrhe oduzeta je nakon osmanske vladavine i nalazi se u privatnom vlasništvu. Druga parcela s druge strane rijeke nalazi se u vlasništvu IZ Fojnice kao vakuf. Sam problem ovog vakufa je što nemamo povijesni izvor da li je u pitanju ista ta parcela vakufa Isa-bega Ishakovića, i kada je ovaj vakuf nastao. Zbog toga treba ovu problematiku dodatno istražiti.

2.2. Osmanska urbanizacija

Osmanskim osvajanjem Bosanskog kraljevstva izvršene su promjene u svim aspektima društvenog života, posebno u gradovima, čime je prekinuta srednjovjekovna urbanizacija. Urbano naselje u osmanskome periodu predstavlja centar u kojem se isprepliću način i kultura življenja jednog naroda. Zato nas zanima kako se fojnički kraj transformisao iz srednjovjekovnog u osmansko - urbano naselje? Dolaskom Osmanlija prostor fojničkog kraja ulazi u jednu novu zonu osmanske urbanizacije, sa temeljima islamske kulture. Kada analiziramo promjenu fojničkog kraja iz varoši u kasabu, možemo konstatovati da se njena urbanizacija kretala sporije nego što je to bilo uobičajeno u okviru Osmanskog carstva. Jedan od razloga za to jeste njen geografski položaj. Fojničko područje je predstavljalo granicu na krajnjem sjeverozapadu Osmanskog carstva od 1463. godine pa do pada ugarske Jajačke banovine 1528. godine.²⁷ Drugi razlog je taj što su većinu stanovništva činili bosanski krstjani, a katolici i franjevački red uživali su povlašten položaj zagarantovan sultanovom ahdnamom iz 1463. godine.

Fojnica je zatečena kao cjelovito naselje, a ne podijeljena na mahale kao neke druge varoši.²⁸ U fojničkom kraju Osmanlije po ustaljenom sistemu uvažavaju zatečeno naselje, njegov društveni, kulturni i privredni život. Vremenom, doseljeno i domaće muslimansko stanovništvo svoj nukleus osniva na urbanom prostoru između stare srednjovjekovne varoši Pazarnica, koja se ranije nazivala Trgovište i Rupnovca.²⁹ Prva muslimanska domaćinstva u Fojnici evidentirana su 1485. kada je zabilježeno sedam muslimanskih kuća.³⁰ Trebalo je oko 50 godina da se spomene malobrojni muslimanski džemat 1530. godine, dok je prema popisu naselja u visočkoj nahiji 1540. u samoj Fojnici bilo 16 muslimanskih kuća.³¹

²⁷ Osim navedenih činjenica o sporijoj urbanizaciji, važno je napomenuti slijedeće. Naime, ne smijemo zaboraviti ratno stanje na osmanskoj granici, migracije stanovništva usljed nesigurnosti, zatim kuge koje su harale čitavim Osmanskim carstvom u 16. stoljeću a vjerovatno nisu zaobišle ni Fojnicu. O slabijoj gustini naseljenosti Bosne 1530. zbog kuge govori i B. Kuripešić u svom *Putopisu*. Vidi: Kuripešić 2001, 36.

²⁸ Grupa autora 1987, 74.

²⁹ Buljina 1997a, 441.

³⁰ Vidi: Čar-Drnda 1986, 146.

³¹ Naime, treba naglasiti da je ovo popis *nefsi bazar* Fojnice tj. samog centra trga i varoši bez naselja fojničkog kraja. Zanimljivo je da sva fojnička naselja izuzev Obojka imaju većinski broj stanovnika muslimana o čemu ćemo više govoriti u dijelu o procesu širenja islama. Iz ovog ranog perioda nemamo cjelovitih podataka, jer defteri daju podatke samo o poreskim obveznicima, a većina muslimana bila je oslobođena od poreza. Tako da trebamo biti oprezni sa ovim podacima. Vidjeti: Čar-Drnda 1991, 225-227.

Kao i u drugim osmanskim gradovima, značajnu ulogu za urbanizaciju osmanskog naselja u Fojnici imale su institucije vakufa i institucija derviških redova. Osmanski gradovi su se dijelili se na čaršiju kao zanatsko - trgovački dio i mahale kao stambeni dio.³² Fizionomiju osmanskog urbanog naselja Fojnica dobija tek u drugoj polovini 16. stoljeća. Formiranjem mahale i izgradnjom Atik džamije prije 1570. od strane vakifa Mustafe Hizira, uz zatečeni trg i pazarni dan, stekli su se svi osnovni uvjeti da novoosnovana mahala bude obuhvaćena institucijom muafijeta i nazvana kasabom.³³ Značajni fojnički vakif, kadija i muderris Šaban sin Ahmedov, uvakufio je Čaršijsku džamiju 1666. godine, a pored nje i medresu, mekteb i tekiju. Oko fojničkih džamija vremenom se razvila čaršija i u njoj dućani raznih zanata; pekari, papučari, mesari, berberi, kujundžije, štavljači kože, zlatari, kovači, terzije i tufekdžije, koji su bili na dobrom glasu izrade kvalitetnih pušaka.³⁴ Zanati i dućani doprinijeli su privredi i urbanizaciji Fojnice.

Možemo utvrditi da je 17. stoljeće doba najintezivnije urbanizacije Fojnice. Kasaba je imala aktivno rudarstvo, zanatstvo i trgovinu, jedinstvenu čaršiju, mehkemu, džumrukhanu, menzilhanu i musafirhanu, tri džamije, medresu i tekiju, kao i konak, sa svim strukturama vlasti i obilježjima razvijenog osmanskog naselja.³⁵ Zato, na osnovu navedenih činjenica, možemo zaključiti da je Fojnica već do 18. stoljeća bila izgrađeni osmanski urbani centar.

³² Izvori spominju Atik, Hadrović i Pavlovac mahalau, gdje su stanovali muslimani. Ove mahale bile su jezgro za nastanak kasabe, s druge strane oko franjevačkog samostana bila je varoš, gdje su stanovali nemuslimani.

³³ Prema osmanskoj nomenklaturi naselja i ustaljenim pravilima njihovog formiranja, jedno naselje je moglo dobiti status kasabe ako je dostiglo određen stepen razvitka. A. Handžić navodi tri osnovna uvjeta kako bi neko naselje dobilo status kasabe: a) postojanje značajnijeg džemata stalno nastanjenog muslimanskog stanovništva, b) postojanje jedne džamije u kojoj se obavljaju sve propisane molitve, kao i glavne molitve petkom i bajramom i c) postojanje trga (čaršija) i sedmičnog pazarnog dana. Nakon ispunjenja navedenih uslova vođen je administrativno-pravni postupak, kojeg su započinjale lokalne vlasti, obično nadležni kadija, obrazloženjem potrebe da se mjesto proglasi kasabom što je odobrala vrhovna vlast. Ovim činom Osmanska država oslobodila je stanovnike mahale rajinskog poreza, usmjeravajući ih na zanatstvo, trgovinu i druge aktivnosti od šireg društvenog značaja. Promjena u statusu težila je, dakle, bržoj urbanizaciji naselja. Vidjeti: Handžić 1974, 60-69.

³⁴ Neke od ovih zanata spominju se u Kanunami iz 1489. godine. U defterima se ne spominju zanatlije te nam to stvara poteškoću pri izučavanju ovih djelatnosti, međutim, analizom osmanskih dokumenata iz franjevačkog samostana uočili smo dokumente koji spominju zanatlije i neke zanate Fojnice. U dokumentu naiba Fojnice i Lašve iz 1550. pojavljuju se zanatlije Fojnice kao svjedoci „Jusuf Emin trgovac, Mustafa sin Berbera ili brijača, Firuz mesar kao i obuçar Hajdar.“ Vidjeti u: Grupa autora 1957, 18; Ursinus 2018, 26.

³⁵ Adem Handžić u monografiji „Fojnica kroz vijekove“ tvrdi da sama činjenica što između podizanja dviju džamija i formiranja dviju istoimenih mahala nisu bile protekle ni pune dvije decenije jasno govori o ubrzanom razvoju kasabe. Sve navedene ustanove i objekti (kadiluk, mehkema, medresa, tekija, menzilhana, džumrukhanu) utemeljeni su, svakako, poslije Čaršijske džamije 1666/67., a prije podizanja džamije u mahali Pavlovac 1683. godine Vidi: Buljina 1983, 451; Grupa autora 1987, 81.

2.3. Fojnica kao osmansko administrativno središte

Dolaskom Osmanlija uspostavlja se novi sistem pod kojim je (Hvojnica) Fojnica kao administrativno - teritorijalno područje postala nahija.³⁶ U prvom osmanskom popisu iz 1468. godine, Fojnica se spominje kao nahija, a od sultanovih regalija u ovoj nahiji navode se rudnici Fojnica i Ostružnica.³⁷ Nemamo mnogo pouzdanih podataka o ranom periodu fojničke nahije, osim da je u sudsko - administrativnom pogledu pripadala kadiluku Bobovcu.³⁸ Međutim, Fojnica je poslije 1485., a prije 1489. godine priključena visočkoj nahiji i sarajevskom kadiluku koji se nalazio unutar Bosanskog sandžaka.³⁹ U sastavu visočke nahije ostala je do početka 17. stoljeća nakon čega prelazi u područje kreševske nahije.⁴⁰

Razvoj i osmanska urbanizacija Fojnice kroz 16. i 17. stoljeće doveli su do toga da osmanska vlast prepozna Fojnicu kao lokalni centar, te kao nahija spominje se početkom 18. stoljeća u okviru sarajevskog kadiluka.⁴¹ Svi administrativni poslovi za fojnički kraj ne idu prema Visokom ili Kreševu, nego prema Fojnici što je značilo napredak u svakom pogledu. Što se tiče sudske administrativne vlasti, početkom 18. stoljeća spominje se fojnički kadija. Prema podacima sidžila fojničkog kadije, koji je u svojstvu naiba obavljao sudijsku dužnost, Fojnica se kao centar nahije spominje od 1784. do 1865. godine, a prema podacima sidžila iz perioda 1865. - 1877. godine kao središte kadiluka.⁴²

³⁶ *Nahija* - „Ova arapska riječ znači doslovno „strana, oblast, predjel“, a kao termin u osmanskoj administraciji ona je označavala najniže redovne upravne jedinice koje imaju svoju stalnu i tačno određenu teritoriju i stoje pod neposrednom upravom jednog državnog organa sa određenim prerogativima vlasti. Ove upravne jedinice u našim zemljama nastale su u najviše slučajeva pretvaranjem starih srednjovjekovnih župa.“ Vidi detaljnije: Šabanović, 1982, 108.

³⁷ A. Handžić navodi da se ne zna pouzdano da li je Fojnica ovdje navedena administrativno kao nahija ili se to odnosi prosto na kraj. Vidi detaljnije u: Grupa autora, 1987, 66.

³⁸ Šabanović 1982, 123.

³⁹ U prvo vrijeme osmanske vladavine od administrativnih službenika u Fojnici se nalaze *emin* koji vodi brigu o rudnicima, *knez* kao spona između naroda i vlasti, te *subaša* zastupnik visočkog vojvode. Također, javljaju se graničari (ulufedžije), džindije, čehaje i ostala administrativna služba. Od sudske administrativne vlasti u *Fojničkoj registi* od 1619. godine spominje se *naib* (opunomoćenik) sarajevskog kadije.

⁴⁰ Tačnije, to se može pratiti po defteru do 1604. godine, a za poslije nemamo kontinuirane izvore na osnovu kojih bismo mogli utvrditi kada je ponovo dobila važnost administrativnog središta. Vidjeti: Čar-Drnda, 1986, 136.

⁴¹ Iako raniji autori nalaze da se fojnička nahija spominje tek od druge polovine 18. stoljeća., analizom *Fojničke regeste* uočili smo da se ona spominje 1736. ili po hidžri 1149. godine i to „Muhamed kadija fojničke nahije“. Vidi: Matosović 1927, 194.

⁴² Izvori iz 19. st. pobliže opisuju granicu fojničke nahije. F. Jukić navodi da je fojnička nahija graničila „s visočkom, sarajevskom, travanjskom, ramskom i neretavskom; sva je planinama prepletana, od kojih znatnije su: Zec, Vranica, Štit, Inač i Varda; rijeke mnoge su, od kojih znatnije su: Dragača, Lepenica i Kozica. Ovaj prostor predstavlja četiri današnje općine Fojnica, Kreševo, Kiseljak i Busovača. Dok A. Aličić navodi „Prilikom obrazovanja bosanskog vilajeta 1865. godine osnovane su slijedeće nahije. U kazi (kadiluku) Fojnica bile su

3. Islamska materijalna kultura u fojničkom kraju

3.1. Sakralni objekti islamske kulture u fojničkom kraju

Islamsku arhitekturu autori poput H. Hasandedića, S. Balića i H. Redžića u svojim radovima dijele na sakralnu i profanu. Osnovni fokus naše teme je na islamsko - sakralnoj materijalnoj kulturi u fojničkom kraju, jer većina građevina na ovom mikropodručju pripada ovoj grupaciji. Treba napomenuti da džamije nesporno pripadaju sakralnoj arhitekturi, dok pojedini autori tekije ne ubrajaju u sakralne građevine jer su korištene i u humanitarne svrhe, poput musafirhane.

3.1.1. Džamije

Džamija je bila polazna tačka za stvaranje islamske kulture i umjetnosti.⁴³ Pojam *džamija* na bosanskom jeziku označava islamsku bogomolju, primljena je preko turskog, potiče od arapske sintagme (*al-masgid al-gami'*: velika, središnja džamija u kojoj se obavlja molitva petkom, dok se riječ *mesdžid* upotrebljava za svaku manju islamsku bogomolju.⁴⁴ Džamije nisu bile samo mjesta molitvi, nego i mjesta gdje su se izučavale religijske i naučne discipline. Širenjem osmanske vlasti na bosansko-hercegovačko područje, džamija se shodno tom podneblju oblikovala i dobijala drugačije arhitektonske oblike.⁴⁵ Džamije su podizane posredstvom vakufa i imale su značajnu ulogu u formiranju osmanskog urbanog naselja.

Džamije u fojničkom kraju uglavnom se nazivaju po svojim graditeljima (vakifima). Najmonumentalnije džamije u Fojnici podigli su porijeklom domaći ljudi, kao što je to bio slučaj i u drugim bosansko-hercegovačkim gradovima. Prema raspoloživim izvorima kasaba Fojnica bez naselja brojala je tri džamije; Atik, Čaršijsku (Šaban Ahmedovu) i Pavlovačku (Hadži-Muharemovu), dok za fojnička naselja izvori spominju četiri džamije: u Ostružnici,

nahije Kreševo i Busovača koje su se održale do kraja osmanske uprave, a tu je 1870. formirana i nahija Kiseljak“. Čar-Drnda, 1986, 136; Jukić 2001, 195; Aličić 1983, 128.

⁴³ Redžić 1983, 15-16.

⁴⁴ Smailagić 1990, 137.

⁴⁵ Osmanlijska arhitektura je spoj arhitekture islamskog (Arapa i Seldžuka) i neislamskog svijeta (Rimljanja i Bizanta). Ona je vremenom oblikovala svoj specifični osmanski stil arhitekture, koji je došao u Bosnu.

Pločarima, Dusini, Gvožđanima a vjerovatno i u Hotigošću,⁴⁶ Predoli, Prokosu i Šćitovu.⁴⁷ Džamije fojničkog kraja do sada nisu istražene, te ćemo se dotaći i ovih naselja kako bismo dali svoj doprinos historiografiji.

Kad govorimo o arhitekturi džamija, saznajemo da su džamije u fojničkom kraju građene isključivo drvenim materijalom, osim Sukije (Šaban Ahmedove) koja je imala kamenu munaru.⁴⁸ U Pločarima je postojala džamija iz osmanskog perioda, stara oko 300 godina, koja je zapaljena zajedno sa abdesthanom i gusulhanom u posljednom ratu.⁴⁹ Postoje usmena predanja da je džamija u Gvožđanima sa Atik džamijom najstarija džamija u fojničkom kraju, i danas su vidljivi temelji i sofe džamije koji ukazuju na osmansku arhitekturu.⁵⁰ Nepoznati vakif podiže džamiju i mekteb u Dusini i za njihov rad i uzdržavanje namjenjuje prihode sa uvakupljene zemlje. Ime vakifa, predmet i datum uvakupljenja do danas nisu istraženi.⁵¹ Džamija u Dusini je obnovljena čime su izgubljena obilježja nekadašnje osmanske arhitekture, te mogućnost procjene kada je izgrađena u osmanskom periodu. I naselje Ostružnica, poznato još iz srednjeg vijeka kao rudarsko naselje, imalo je staru drvenu džamiju.⁵² Nemamo pouzdanih izvora kada je prvi put sagrađena džamija. Detaljnom analizom pronašli smo

⁴⁶ Osmanski defteri iz 1604. godine pokazuju da u ovim selima živi samo muslimansko stanovništvo. U selu Hotigošće (Otigošće) bilo je 54 muslimanskih kuća. Najstariji stanovnici sela tvrde da je postojala džamija iz osmanskog perioda, vjerovatno drvena, koja je porušena usljed rata ili njenog ruševnog stanja. Najstariji mještаниn Otigošća danas, Našid Zulum 1931. godina rođenja, tvrdi da je njegova porodica sačuvala alem od stare munare, koji je kasnije stavljen na džamiju u Gvožđanima. Mišljenja smo da se ovdje mogla nalaziti manja džamija koja je zadovoljavala potrebe vjernika, jer su ovi krajevi ranije ušli pod osmansku vlast, o čemu nam govori i vakufnama Isa - bega Ishakovića 1462. god. Vidi detaljnije osmanski defter: Handžić 2000, 480.

⁴⁷ Ova tri naselja je činilo više sela sa preko 50 muslimanskih kuća, po defteru iz 1604. Jedno od tih sela u dolini Fojničke rijeke spominje pod imenom Šćitovo, danas poznato kao Polje Šćitovo. Unutar ovog sela spomenute su; Gornja Mahala, Čista, Mrav i Mihojevići mahala. Posebno pitanje koje nije analizirano je da li je Šćitovo (današnje Šćitovo) imalo džamiju, pretpostavljamo da jeste, jer je taj džemat po osmanskome defteru iz 1604. godine brojao 150 muslimanskih kuća u fojničkom naselju sa većim brojem nego u samom centru kasabe. Vidi detaljnije: Handžić 2000, 483-485.

⁴⁸ Vidi: Bećirbegović 1990, 21.

⁴⁹ Omerdić 1999, 60.

⁵⁰ Istražujući džamije fojničkog kraja našli smo vrijedan podatak koji do sada nije uziman u razmatranje. Naime, autorica Tatjana Pajić-Vukić navodi dragocjen podatak vezan za sarajevskog kadiju Mustafu Muhibija (Muhibića) koji je rođen u Dusini kod Fojnice, a njegov "prapradjed Husein bio je *muršid*, a prema jednome izvoru i imam džamije Mehmeda Osvajača u nekom selu kraj Fojnice." Prema zapisu Mustafe Hilmija Muhibića, unuka kadije Mustafe Muhibija, u R 67, list 1b; ime sela nečitko. Kroz ovaj podatak saznajemo da se džamija Mehmed Osvajača nalazila u jednom od ovih naselja, a najvjerovatnije da je to bila džamija u Gvožđanima. Ovaj izvor podudara se sa usmenim predanjem ali trebamo biti oprezni jer nemamo pouzdane dokaze koji ukazuju u kojem selu nalazi se džamija. Vidjeti: Pajić-Vukić 2007, 23.

⁵¹ Bušatlić 2018, 164.

⁵² Detaljnije u sabranima djelima Ivana Franje Jukića koji spominje Ostružnicu i drvenu džamiju; "*kraj puta dugačko tursko groblje do same drvene džamije, za kojom nedaleko ukazivaše mi drugi i to sveti grob, koga i Turci i kršćani pripoznaju.*" Vidjeti: Jukić, 2001, 27.

historijski izvor gdje se spominje berat sultana Mustafe III, iz kojeg saznajemo da je džamiju sagradio Mehmed-baša Mujanović 1767. godine. Za njenog prvog hatiba postavljen je dobrotvorov sin Omer-hodža, što je upisano u beratu sultana Mustafe III iz 1181. (1768.) godine.⁵³ Da li je to ranije bio mesdžid pa je vakif sagradio džamiju, ili je stara džamija obnovljena za sada još nemamo detaljnih podataka. Nemamo konkretnih podataka koliko je bilo fojničkih džamija, ali na osnovu jednog historijskog izvora saznajemo da je u Fojnici u prvoj polovini 18. stoljeća bilo 11 džamija.⁵⁴

3.1.1.1. Atik džamija

Jedna od najmonumentalnijih džamija u Fojnici jeste Atik (stara) džamija koja se nalazila u istoimenoj Atik mahali. Atik džamija je na osnovu istraživanja i pristupačnih izvora prvi vakuf Fojnice. Ova džamija spominje se prvo kao mesdžid kojeg je osnovao vjerovatno fojničanin Mustafa, sin Hizira, hidžretske 958. odnosno 1551. godine.⁵⁵ Mesdžidom je nazvana iz razloga što Fojnica nije imala veliki broj muslimanskog stanovništva i status kasabe. Međutim, već prije 1570., kada je Fojnica dobila status kasabe, spominje se kao džamija. Također, na osnovu osmanskog deftera iz 1604. godine, možemo primijetiti naziv *Mahala časne džamije*.⁵⁶ (Slika 1.1.)

Što se tiče arhitektonskog stila džamije, trebamo napomenuti da je ona obnovljena u 19. stoljeću na što ukazuje tarih iznad džamije. Originalnog natpisa nema, a iznad vrata je uklesan natpis o popravku, čiji je tekst napisao fojnički šejh Abdurrahman Sirija. U natpisu se izražava opća radost što je džamija obnovljena, čemu su doprinijeli svi stanovnici ovog mjesta. Na kraju je zapisana hidžretska godina 1236., što odgovara 1820. godini.⁵⁷ Analizirajući njezinu arhitekturu M. Mujezinović navodi da je „vrlo skromne arhitekture i skromnih dimenzija (6,90 x 7,50 m); podzid je od kamena, zidovi od čerpića i drveta, a i novija unutrašnjost je drvena.“⁵⁸

⁵³ Buturović 1967, 326.

⁵⁴ Navodi Kristić i Matosović da je bilo 11 džamija u župi Fojnici 1736. godine. Ovaj broj vjerovatno se odnosio na Fojnicu i njena naselja. Vidi: Matosović, 1972, 194; Kristić 1936, 146.

⁵⁵ Grupa autora 1987, 79.

⁵⁶ Na osnovu deftera iz 1604. saznajemo da je Mustafa uvakufio i novac za održavanje džamije. Vakuf spomenute džamije iznosio je 27.000 akči za održavanje. Plaće službenicima džamije isplaćuju se iz navedene glavnice. Službenici su bili: imam i hatib (halifa Mehmed) dnevno 6 akči, muezzin (Isa, sin Husrefov) 4 akče, kajjim (poslužitelj) Husrev-halifa 1 akča i mutevelija (upravitelj) 2 akče. Vidjeti više: Handžić 2000, 459-460.

⁵⁷ Grupa autora 1987, 78.

⁵⁸ Mujezinović 1998, 476.

Ono što je uočljivo kod drvenih džamija, pa tako i Atik džamije, jeste težnja da se u okviru jednog objekta, uz minimum materijalnih sredstava po kojem je Fojnica itekako poznata (drvo), ostvari maksimum prostornog efekta, te da se prihvati veliki broj vjernika, pogotovo za vrijeme džume namaza. To se najčešće izvodi različitim postavkama mahfila, čime se stvara drugačiji raspored elemenata u okviru istog objekta.⁵⁹ Osnovna namjena mahfila je za obavljanje molitve žena, za mujezina i muškarce kada je džuma namaz. Slika (1.2.). Osim što je visoke estetske vrijednosti, Atik džamija je ujedno služila i kao tekija u kojoj je šejh Abdurrahman Sirrija vodio zikr, a služila je vjernicima za obrazovanje, izučavanje i učenje Kur'ana, mevluda i dr. islamskih obreda. Atik džamija je također imala uvakufljene dućane, koji su doprinijeli njezinom radu. O vakufu ove džamije nemamo puno podataka. Austro-ugarska okupacija zatekla je 4 dućana vakufa Atik džamije.⁶⁰ O samom značaju ove džamije za stanovništvo Fojnice govori činjenica da je mahala koja okružuje oko Atik džamiju dobila ime Atik.

3.1.1.2. Šaban Ahmedova (Čaršijska) džamija

Druga značajna džamija Fojnice jeste Sukijja (Čaršijska), koja se nalazila u čaršiji, centru kasabe Fojnice. Na osnovu tariha (kronograma) na perzijskom jeziku saznajemo da izgrađena je 1077. odnosno 1666./67. godine, te da je vakif Šaban, sin Ahmeda, te se još naziva i Šaban Ahmedova džamija.⁶¹ Pored džamije vakif je sagradio i osnovnu školu (muallimhanu) a nešto kasnije medresu i tekiju.⁶² Nakon što je spalio Sarajevo, jedan odred Eugena Savojskog spalio je i Fojnicu. „Ponos muderrisa Šaban-efendija, sin Ahmed-agin“ (bivši kreševski kadija, koji je krajem života sudnicu zamijenio školom, ili njegov istoimeni unuk ?), nakon što je obnovio spaljene hajrate, uvakufljuje 1127/1715. tri dućana (kafana, berbernica i pekara) i 120.000 akči novca u gotovini da bi svome gradu i privredi u njemu udahnuo novi život.⁶³

⁵⁹ Mahfil je galerija na drvenim stupovima na koju se penje drvenim stepeništem, odakle vode druge strmije stepenice u potkrovlje ili na munaru. Može biti formiran duž jednog, dva ili tri zida, a negdje se razvija i u dva nivoa. Vidjeti: Bećirbegović 1999, 57.

⁶⁰ Bušatlić 2018, 164.

⁶¹ Vršio je službu kadije u Kreševu i Fojnici sa izvjesnim prekidima, u periodu od 15 godina, od 1655. do 1670. godine. Prema tradiciji, ukopan je uz temelje ranije kamene munare, pod nišanima bez natpisa. Grupa autora 1987, 79.

⁶² Šaban-efendijina vakufnama iz tog vremena do danas nije pronađena. I. Bušatlić navodi; „Sudeći po veličini i izgledu samih objekata, može se zaključiti da je to bio relativno bogat vakuf. Potvrđuje to i činjenica da se upravo oko njih razvila fojnička čaršija pa je i džamija prozvana „Sukijja“.“ Vidi: Bušatlić 2018, 163.

⁶³ Šaban efendijin vakuf imao je 12 dućana na raspolaganju. Isto, 164.

Čaršijska džamija se arhitektonski razlikovala od ostalih džamija u fojničkom kraju. Vakif je to vjerovatno i htio te je uz nju izgradio kamenu munaru. Čaršijska džamija je do danas nekoliko puta obnavljana čime se izgubio izgled nekadašnje osmanske arhitekture. Od nadgrobnih spomenika pored džamije nalazi se harem od pedesetak nišana.

3.1.1.3. Hadži Muhareмова (Pavlovačka) džamija

Formiranjem Čaršijske mahale muslimanski dio naselja proširio se bio do samog Rupnovca, koji se tada podudarao sa područjem kršćanske varoši, pa je daljnje širenje tog naselja bilo usmjereno prema sjeveru Pavlovcu. Naime, kratko poslije Čaršijske, u razmaku od 18. godina, bila je podignuta i treća džamija u mahali Pavlovac, s lijeve strane Šćone, zvana Pavlovska. Podigao ju je Hadži-Muharrem, godine 1094. (tj. između 31. 12. 1682. i 19. 12. 1683.), kako se vidi iz natpisa sačuvanog iznad ulaznih vrata.⁶⁴ Slika (1.3). Analizom Fojničke regeste otkrivamo zanimljiv podatak koji nam govori da je prije gradnje ove džamije na istom mjestu vjerovatno postojao mesdžid ili neka manja džamija, jer se na dva mjesta spominje Pavlovački efendija, jednom efendija Omer, te drugi put kada su franjevci dali „gr. 37.28 imamu Pavlovačkom“ 1667. godine.⁶⁵ Pored džamije nalazio se i uvakufljen mekteb. Nije poznato ko je bio vakif mekteba.

Iz dokumenata vidi se da je Muharem-efendijin vakuf imao prihode od uvakufljenog novca, zemljišta i udjela u dva mlina.⁶⁶ Džamija Hadži-Muharremova u arhitektonskom pogledu predstavlja manje zdanje (unutrašnje dimenzije 6,90 X 6,50 m), sagrađena od ćerpiča i drveta, sa manjom drvenom munarom (djelo domaćih majstora) i enterijerom novije izrade.⁶⁷ Oko džamije nema mezara, ali u blizini postoji mezarje Šećerhanova bašća, gdje se i danas sahranjuju stanovnici mahale Pavlovac.

⁶⁴ Grupa autora 1987, 79.

⁶⁵ Matasović 1927, 237.

⁶⁶ Bušatlić 2018, 163.

⁶⁷ Mujezinović 1998, 482.

3.1.2. Tekije

Tekije ili ar. *tekke* su mjesta okupljanja derviša, mjesto gdje pripadnici tesavvufa obavljaju ibadete (molitve).⁶⁸ U kulturno-povijesnom naslijeđu fojničkog kraja značajno mjesto zauzimaju tri tekije nakšibendijskog reda, po kojima je ovaj kraj dug vremenski period bio poznat relativno širokom krugu interesenata tesavvufa.⁶⁹ Prva tekija nalazila se u samoj Fojnici, dok se druge nalaze u fojničkim selima Vukeljići i Oglavak. Ove tekije bile su centri širenja islamske kulture kako u Fojnici tako i širem bosansko-hercegovačkom području. Nakšibendijske tekije u fojničkom kraju odigrale su veoma bitnu ulogu u razvoju nakšibendijskog tarikata, a sa svojim vakufima i vjerskim autoritetom u mnogo čemu su doprinijele kulturnom napretku muslimanskog stanovništva te izgradnji fojničke kasabe.⁷⁰ Zbog samog značaja tekije kao institucije dati ćemo prikaz nakšibendijskih tekija u fojničkom kraju od početka osmanske vlasti 1463. do njenog završetka 1878. godine. Međutim, treba naglasiti problem sa kojim se suočavamo, a to je nedostatak izvora za proučavanje fojničkih tekija u 16. i 17. stoljeću.

3.1.2.1. Tekija u Fojnici

Prema A. Handžiću derviška komponenta bila je u Fojnici prisutna od samog početka osmanske vlasti, jer u dokumentima nailazimo na imena derviša i njihovih šejhova.⁷¹ Prije osnivanja prvobitne tekije kod Čaršijske džamije, derviši su se okupljali u fojničkoj musafirhani, koja je nastala vjerovatno u drugoj polovini 16. stoljeća.⁷² Musafirhana je služila za sklonište i boravak derviša sve do izgradnje tekije u Fojnici. Nemamo pouzdanih podataka kada je prvi put izgrađena tekija u samom centru Fojnice. Većina historičara i autora koji spominju fojničku tekiju mišljenja su da je tekija izgrađena od strane kadije Šabana, sina

⁶⁸ Nametak 2007, 243.

⁶⁹ Buljina 1997b, 902.

⁷⁰ Derviški redovi još od samog početka osmanske vlasti u bosansko-hercegovačkim krajevima uzimaju aktivno učešće u procesu formiranja naselja i širenja islama i islamske kulture. Njihov utjecaj se širio iz tekija, koje su podizane i prije konačnog pada Bosne pod osmansku vlast 1463. god. Svako veće naselje u BiH imalo je tekiju. Pored Fojnice i Sarajeva kao centra, nakšibendijske tekije su izgrađene u Visokom, Travniku, Foči i Seonici kod Konjica.

⁷¹ Grupa autora 1987, 81.

⁷² Da su derviši koristili fojničku musafirhanu dokaz su dva prepisa Kur'ana od strane dvojice mevlavija, nastala 1604. i 1637. godine u fojničkoj musafirhani. Vidjeti: Buljina 1997b, 842.

Ahmedovog, koji je pored Čaršijske džamije i medrese izgradio fojničku tekiju poslije 1077/1666. godine.⁷³

Drugi poznati čovjek, čije je ime vezano za ovu tekiju, bio je Husein Zukić, koji je zatečenu tekiju osme decenije 18. st. uveo u nakšibendijski tarikat, a kojem je ona ostala vjerna do kraja svog postojanja.⁷⁴ Poslije šejh Huseina Zukića na čelo tekije dolazi šejh Abdurrahman Sirrija, zatim u 19 st. šejh Arif ef. Kurd i Husni ef. Numanagić krajem 19. stoljeća. Svi su oni ujedno bili i muderisi u medresi, imami Čaršijske džamije i šejhovi ove tekije. Tekija je bila izgrađena u osmanskome arhitektonskom stilu a nestala je u požaru 1945. godine, poslije čega više nikada nije obnavljana.⁷⁵ Slika (2.1.).

3.1.2.2. Tekija u Vukeljićima

U selu Vukeljićima, u predjelu Živčići, 15 km sjeverno od Fojnice i danas postoji tekija nakšibendijskog reda.⁷⁶ Na ovom istom mjestu osnovan je vakuf od strane vakifa šejh Huseina Zukića 1195/1780. godine, koji ga je vezao uz džamiju u Živčićima i tekiju u Vukeljićima.⁷⁷ O tome nam govori epitaf koji se nalazi na desnoj strani glavnog ulaza u tekiju. Epitaf na tekiji glasi: „*Ovu zaviju za putnike podigao je nasljednik znanja prvaka poslanika i sluga puta nakšibendija vodič ljudi Bosnevi Zukić šejh Husein. Godina 1195 (1780/81.)*“⁷⁸ Tekija u Vukeljićima imala je širok društveni ugled i značaj na bosansko - hercegovačkom području. Obzirom da tekija nije imala vlastitih sredstava za svoje održavanje, šejhovi tekije primali su

⁷³ Dž. Čehajić jedini pretpostavlja da je tekiju izgradio šejh Abdurrahman Sirrija. Mišljenja smo da je ova pretpostavka netačna, jer većina vakifa u Bosni počevši od Isa bega Ishakovića u Sarajevu, Ajas bega u Visokom gradili su uz džamiju, medresu i tekiju. Naime, vakuf Šaban efendije je bio najveći vakuf u Fojnici, a djelovanje derviša u Fojnici već od početka 17. stoljeća postaje intenzivno čemu bi uslijedila izgradnja tekije otprilike u vrijeme kada i Čaršijska džamija, oko 1666. godine. Druga konstatacija jeste da je šejh Abdurrahman Sirrija učio od šejha Huseina Zukića, koji je već djelovao u ovoj tekiji. Vidi: Buljina 1997b; 842; Bušatlić 2018: 163; Čehajić 1986, 59.

⁷⁴ Buljina 1997b, 842.

⁷⁵ Tekijska zgrada u Fojnici nalazila se na zapadnoj strani groblja Čaršijske džamije sve do 1945. godine, kada je već oronula nestala u velikom fojničkom požaru od 1. maja 1945. Sokak u kome se zgrada nalazila uvijek se nazivao Šehov sokak. Isto, 843.

⁷⁶ Sela Vukeljići i Živčići u osmanskome periodu pripadala su skupini sela koja se jednim imenom nazivaju Pridola. I danas se koristi isti naziv kada se govori o skupini sela sjeveroistočno od Fojnice. Defter iz 1604. godine navodi da se u Pridoli nalazilo 147 muslimanskih kuća, što ukazuje na potrebu gradnje nekog islamskog objekta, u ovom slučaju džamija i tekija. Handžić 2000, 490.

⁷⁷ Bušatlić 2018, 164.

⁷⁸ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, Nakšibendijska tekija u Živčićima. http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3364. (pristupljeno 03. februara 2020.).

dotacije iz taksita fojničke nahije.⁷⁹ O značaju ove tekije govori i značaj bosansko - hercegovačkih ličnosti koje su je vodile.

Govoreći o arhitekturi tekije treba istaći da je tekija vremenom obnavljana i da ne postoje izvori o njenom prvobitnom izgledu.⁸⁰ (Slika 2.2) Unutrašnjost tekije je novija, međutim, većina tekija su imale standarnu unutrašnju dekoraciju, slične prostorije za potrebe šejhova i derviša. Tekija se sastoji od više prostorija. Na gornjem spratu tekije se nalazi semahana u kojoj su se obavljali molitva i zikr. Pod je bogato prekriven starim bosanskim ćilimima, karakterističnim u islamskoj kulturi, dok u mihrabu koji je postavljen u jednom zidu leži ovčija kožica (postekija) koju je po tradiciji koristio šejh. Dekoracija mihraba je sirova i skromna, primjer kasnog osmanskog baroka; ali nasuprot tome zidovi su prekriveni mnogobrojnim lijepim primjercima kaligrafije.⁸¹ Također postoji ograđena galerija koju su koristile žene derviši, zatim kuhinja, divan, mejdan odasi-soba gdje se derviši okupljaju prije, a posebno nakon zikra. Iako je tekija izgubila prvobitnu osmansku arhitekturu, ostavila je iza sebe one dijelove koji su bili karakteristični za tekije u osmanskome periodu, posebno kada govorimo o unutrašnjosti tekije.

3.1.2.3. Tekija na Oglavku

Treća fojnička nakšibendijska tekija bila je na Oglavku, selo koje je ulazilo u skupinu sela pod imenom Štitovo (Šćitovo polje) kod Fojnice. (Slika 2.3). Tekiju je osnovao i uvakufio šejh Abdurrahman Sirrija na incijativu svog učitelja šejh Husein Zukića krajem 18. stoljeća.⁸² To je seoski vakuf, sastoji se od tekije i musafirhane na Oglavku. Razvoju ovoga vakufa znatno su doprinijeli: sultan Mahmud II (1808-1839) svojom muafnamom iz 1835. godine; bosanski

⁷⁹ Tako je Husein-babi od 1785. godine isplaćivana redovna tromjesečna dotacija u iznosu od 30 groša, što je zabilježeno u sidžilu fojničkog kadije od 1790., kao i u sidžilu sarajevskog kadije od 1791. godine. H. Mejli-baba je na osnovu rješenja Vedžihi-paše (1839.) primao pomoć od 300 groša godišnje. Istu pomoć odobrio mu je Mehmed-Husrev-paša posebnom bujruđijom od 1840. godine. Vidi: Buljina 1997b, 842.

⁸⁰ Nemamo podataka o izgledu tekije koju je sagradio šejh Husein. Od današnjeg pročelnika tekije, šejha Huseina Hadžimejlića, dobili smo informaciju da je tekija prvi put obnovljena 1930. godine. Posljednja obnova izvršena je 90-tih godina kada je objekat znatno proširen i sagrađeno je potkrovlje. Prije ove posljednje obnove tekija je imala prizemlje i sprat. Vidi: Isto.

⁸¹ Prije svega Kur'anski ajeti, hadisi, pjesme sufijskog sadržaja, kaligrafske kompozicije u slikovnom obliku, prikaz inicijalnog lanca tarikatskog reda i razni dokumenti koji se odnose na povijest tekije iz osmanskog perioda. Vidi: Algar 1972, 8.

⁸² H. Buljina autor o fojničkim tekijama tvrdi da je nelogična tvrdnja nekih autora (Sikirić, Čehajić) da je ova tekija osnovana početkom 19. st., kada znamo da je Husein-baba umro 1799/1800. godine, a on je dao direktivu da se tekija osnuje i prema tradiciji učestvovao u izboru mjesta za izgradnju oglavačke tekije. Vidi: Buljina 1997b, 847.

veziri: Selim Sirri-paša, koji odobrava 1824. da se iz taksita fojničke nahije izdvoje određena sredstva za troškove tekije i musafirhane; Vedžihija 1838. i Kjamil-paša 1846. gradeći konake koji će služiti kao musafirhane.⁸³ Ova pomoć Oglavačkoj tekiji od strane utjecajnih ličnosti, prvenstveno sultana i bosanskih paša, govori o njenoj ulozi i značaju u bosansko-hercegovačkom društvu.

Tekija je u protekloj agresiji srušena i tako izgubila svoj originalni izgled, mada je ponovo podignuta na istim osnovama i restaurirana. Ona je jednostavna prizemna građevina, rad domaćih majstora.⁸⁴ Prostorije tekije su karakteristične tekijske koje nailazimo i u drugim tekijama, a to su; semahana, mejdan soba, kahve-odžak i mala soba (*halvet*), mjesto gdje derviš može otići u osamu na četrdesetodnevna razdoblja promišljanja ili posta.⁸⁵ Unutrašnje tekijske zidove ukrašava kaligrafija, mihrab, stari bosanski ćilim, namještene kožice na podu koji vraćaju tekiji staru duhovnu dimenziju.

3.1.3. Nadgrobni spomenici

3.1.3.1. Nišani

Nišanima nazivamo uspravno stojeće kamene spomenike iznad grobova muslimana u Bosni i Hercegovini. Naziv je preuzet iz turskog i perzijskog jezika, uz to, ima još i neka druga značenja (meta, madež, orden i dar).⁸⁶ Nišani u 15. i 16. stoljeću razlikuju se po svom obliku i ornamentici od onih u 18. i 19. stoljeću. Kroz materijalne ostatke islamske kulture možemo pratiti proces širenja islamske kulture. O islamskim spomenicima - nišanima pisao je historičar Šefik Bešlagić koji navodi da o izgledu prvih nišana ukazuje usmena predaja, pa ih stanovnici ovih krajeva nazivaju gazijski, šehidski, ili od vremena fetha - koji se naročito vežu za početak osmanske vlasti, a takve nalazimo i u fojničkom kraju. Istražujući temu starih nišana u fojničkom kraju primjećujemo da je njena obrađenost slaba. Jedan kratki pregled fojničkih nišana kroz epigrafiku dao nam je autor M. Mujezinović,⁸⁷ dok će naša analiza pokušati proširiti saznanja o nišanima u fojničkom kraju.

Najstariji nišani u fojničkom kraju nalaze se u mezarlucima ili uz stećke. Nišani u fojničkom kraju iz prvog perioda osmanske vladavine su ili bez znakovnih i slikovnih simbola

⁸³ Bušatlić 2018, 164.

⁸⁴ Mujezinović 1998, 484.

⁸⁵ Algar 1972, 11.

⁸⁶ Bešlagić 1978, 11.

⁸⁷ Mujezinović 1998.

ili nišani sa simbolima poput turbana, sablji, krugova, kvadrata i drugih orijentalnih simbola.⁸⁸ O ranom prisustvu nišana govore povijesni izvori i usmena predaja. Jedan od prvih nišana iz osmanskog perioda jeste nišan šehida i šejha Huseina iz Horosana, koji je poginuo u sultan Fatihovoj vojsci. Nišan je kasnije pretvoren u turbe što je običaj kod muslimana, jer se radi o pobožnoj osobi - šehidu.⁸⁹ Ostali nišani fojničkog kraja nalaze se većinom uz džamije. Tako uz Atik džamiju postoji staro mezarje gdje su se ukopavali stanovnici Atik mahale.⁹⁰ Od 18. stoljeća, procvatom islamske kulture, i sami nišani dobijaju na umjetničkom značaju. Uz Šaban Ahmedovu (Čaršijsku) džamiju nalazi se prostran harem, u kojem ima do pedesetak nadgrobnih spomenika, među kojima nekoliko jako lijepo izrađenih koji su od izuzetne kulturno - historijske vrijednosti. Sa njihovih natpisa saznajemo da je tu sahranjeno i nekoliko muderrisa medrese, službenika džamije (imama i hatiba) i muallima mekteba.⁹¹ Nišana nije bilo uz Hadži Muharremovu džamiju, ali u blizini nalazi se staro mezarje Šećerhanova bašća gdje su se ukopavali stanovnici ovog kraja.

Po orijentalnoj formi i starosti možemo primijetiti da ima nišana iz osmanskog perioda koje treba dodatno istražiti. U Ostružnici kod Fojnice postojala je drvena džamija iz 18. stoljeća.⁹² Pored nje se nalazilo mezarje koje je sačuvano do danas, u kojem se nalazi i jedan veoma star interesantan mezar za kojeg predanje, koje je zabilježio i Fra Jukić u svojim putopisima, kaže da označava mezar (grob) Gazi-djevojke (junaka djevojke).⁹³ Fojnički kraj ima dosta nišana koje treba još istražiti, jer oni osim historijskog imaju i kulturni značaj za muslimane Bošnjake.

⁸⁸ Nišane uz stečke u fojničkom kraju možemo pronaći na nekoliko lokaliteta, među kojima treba istaknuti lokalitet *Staro greblje* na Hotigošću (Otigošće) kod Fojnice i u centru Fojnice *Šećerhanova bašća* sa jednim stečkom među muslimanskim nišanima. Na lokalitetu *Staro greblje* nalazi se oko 25 stećaka sa 15 muslimanskih nišana, koje još treba istražiti u budućem vremenu, jer je greblje i mezarje napušteno. Stećci i nišani su bez ukrasa i natpisa, što nam ukazuje na početak osmanske vlasti. Vidi: Drmač 2014, 43.

⁸⁹ Mujezinović 1998, 484.

⁹⁰ Autor Mujezinović spomenuo je nekoliko tih mezarova; "Hava, kći Alije halife, imama Sukije džamije, 1219. (1804.), Derviš Muhamed, nakšibendija, sin Abdulmumina, 1289. (1872.), Dagović Mustafa, 1245. (1829/30.)." Na prvom nišanu možemo prepoznati da se radi o derviškoj tituli *halifa*, koja je zastupljena u fojničkom kraju, a na drugom mezarju je naglašeno da je umrli Derviš Muhamed bio pripadnik nakšibendijskog tarikata. Vidi: Mujezinović 1998, 477.

⁹¹ Tu su ukopani i ugledni ljudi iz fojničkih porodica: Čohadžića, Abdurezakovića, Zupčevića, Huzbašića i drugih. Najstariji je iz 1145. (1732.) godine, a ostali datumi se kreću do 1872. godine. Najstariji datirani spomenik je iz 1145. (1732.) godine., i to nišan Ahmed ef. Čohadžića. Isto, 481.

⁹² Naselje pored Fojnice. U groblju uz džamiju u Ostružnici sahranjena su i dvojica imama ove džamije: Mula Abdulah, Sin Muhamedov, 1296. (1878.) i Muhamed, sin Mula Abdulaha, 1285 (1868). Isto, 483.

⁹³ Usmena predaja kaže da je ova djevojka bila zapovjednik jedne čete u sultan Fatihovoj vojsci i da je tu, pogođena topovskim hicem, poginula. Nad njenim grobom ograđenim u drvenu ogradu stoje dva jednaka nišana. Na nišanima su vidljive naušnice. Isto.

3.1.3.2. Turbeta

Kao i u drugim bosansko - hercegovačkim gradovima i u Fojnici je vidljiva prisutnost vrste nadgrobno spomenika nazvanog turbe. U fojničkom kraju za vrijeme osmanske vladavine sagrađeno je 5 turbeta za koje sigurno znamo i nalaze se u Vukeljićima (Živčićima) i Oglavku kod Fojnice. Turbeta su nadgrobni spomenici u kojima počivaju tijela uglednih ličnosti ili osoba za koje se smatralo da su evlije (pobožni ljudi), o čemu nam i sam Muvekkit piše.⁹⁴

U fojničkom kraju kroz osmanski period živio je i djelovao velik broj značajnih ljudi koji su su ostavili neizbrisiv trag u prošlosti fojničkog kraja kroz kulturno - religijski angažman. Kod tekije u Vukeljićima stoje tri turbeta koja datiraju iz osmanskog perioda. Svako od ova tri turbeta po arhitektonskom obliku izgleda kao mala kockasta građevina sa bijelim zidovima i kupastim krovom. Kao i tekija, od drugih građevina u selu razlikuju se samo po velikom *HU* naslikanom na zidu. U najvećem od njih nalazi se mezar šejh Huseina Zukića, osnivača tekije, u drugom turbetu nalazi se mezar Mejli babe, a u trećem mezari šejh Hasan babe i njegova dva sina, šejh Abdullatifa i Kazim efendije.⁹⁵ Oko turbeta grupirani su mezari onih koji su željeli biti ukopani u blizini svojih duhovnih učitelja.

U skladu sa svojom općom jednostavnošću, na Oglavku se nalaze dva turbeta. Vanjskim izgledom nalikuju onima u Živčićima: izbijeljeni zidovi ukrašeni velikim *HU*, i slamnatim kupastim krovom. U jednom turbetu, koje je izgradio Stočević Ali Galip-paša, nalazi se mezar Sirri babe i njegovog najstarijeg sina šejh Abdullatif efendije. (Slika 2.4.) Izvan zidova turbeta nalazi se nekoliko mezara, uglavnom kasnijih šejhova na Oglavku. Na Pločniku, prostoru udaljenom nekih 500 metara od tekije nalazi se drugo turbe-šejha Huseina iz Horosana, junaka vojske sultana Fatiha. Turbe mu je podigao bosanski namjesnik Ali Namik-paša (na vlasti od 1829. godine do 1831 .godine), što se vidi iz stihovanog kronograma koji se nalazi na lijevom zidu u turbetu.⁹⁶ (Slika 2.5)

⁹⁴ „To je časno mjesto Božijim svjetlom osvjetljeno i istinom nadahnuto, mjesto gdje se polažu nade da će sve molbe biti uslišane. To mjesto nije bez onih koji traže izlaz za svoje nevolje, u smislu riječi: „Kada tražite najbolji put u svojim poslovima, zatražite Božiju pomoć blizu grobova dobrih ljudi.“ Detaljnije u: Hadžihuseinović 1999, 128.

⁹⁵ Čehajić 1986, 53.

⁹⁶ Isto, 58.

3.1.4. Obrazovni objekti

3.1.4.1. Mektebi

U Fojničkom kraju, osim džamija, postojali su mektebi i medresa, koji su služili za odgoj i obrazovanje fojničkog stanovništva. Mektebi su bili početne vjerske škole u kojima se sticalo osnovno vjersko znanje, dok su medrese odgovarale, uglavnom, današnjim srednjim školama i davale svojim apsolventima srednje i više vjersko obrazovanje.⁹⁷ Najprije su mektebi funkcionisali u sklopu džamije, a kasnije su građeni pokraj džamije, u sklopu jednog vakufa kao zadužbine pojedinca, jer nije bilo državnih škola.⁹⁸

Nemamo dovoljno podataka da donesemo konkretne zaključke na neka pitanja kao što su naprimjer kada je prvi mekteb u fojničkom kraju izgrađen, da li su to bile posebne zgrade ili prigradene prostorije u kojima su učenici izučavali islamski odgoj i obrazovanje. Međutim, postoje indikacije koje povezuju mektebe sa gradnjom prvih džamijama od polovine 16. i 17. stoljeća.⁹⁹ I. Bušatlić navodi da je 1666. god. pored džamije Šaban sin Ahmeda uvakufio osnovnu školu (muallimhanu).¹⁰⁰ Pored Hadži Muharremove džamije u Pavlovcu nalazio se mekteb, a nemamo podataka koji ukazuju na to da li je on sagrađen prije ili poslije izgradnje džamije 1683. Isto tako, nepoznat nam je vakif i datum osnivanja mekteba u Dusini kod Fojnice, dok to nije slučaj za Ostružnicu jer znamo da je mekteb izgrađen 1180/1767. godine od strane vakifa džamije Mustafe-baše Mujanovića.¹⁰¹ Detaljnija saznanja o mektebima dobijamo tek početkom 19. stoljeća. Na osnovu nišana Ahmeda halife i mualima Sukije džamije 1803. godine saznajemo da je Ahmed halifa bio učitelj mekteba. Iz drugog podatka saznajemo za tri mekteba koja su bila u samom centru Fojnice, što navodi i Fra Jukić.¹⁰² Izvori nam spominju da je prvih dvadeset godina 19. st. mualim Hadži Mehmed-pašinog mekteba u Fojnici u tri navrata dobio 10 groša državne pomoći.¹⁰³ Izvori o historijatu mekteba u fojničkom kraju su oskudni.

⁹⁷ Hasandedić 2005, 81.

⁹⁸ Uz mektebe i muallimhane podižu se medrese i dersane, prve ustanove srednjeg i višeg obrazovanja. Kao i ostale obrazovne institucije, i medrese su podizane na inicijativu pojedinaca kao vakufski objekti. Na osnovu uvida u sačuvane deftere i vakufname iz ovog perioda, vidi se da su prvi osnivači ovog tipa škola u Bosni i Hercegovini bili, uglavnom, državni velikodostojnici, sandžak-bezi, valije, njihove vojvode i drugi visoki državni funkcioneri. Vidi: Gazija-Pajt 2009, 298-302.

⁹⁹ Očekivano je da uz postojanje džamije i džemata djeluje i mekteb, međutim, nemamo podataka o tome da li su ti mektebi bili u sklopu džamije ili posebne zgrade.

¹⁰⁰ Izvori koji govore o vremenu izgradnje muallimhane nisu sačuvani. Vidi: Bušatlić 2018, 163.

¹⁰¹ Isto, 164.

¹⁰² Jukić 1973, 205.

¹⁰³ H. Ćurić na osnovu Sarajevskog sidžila navodi da je Mualim Hadži- Mehmed-pašin mekteb u Fojnici primao 1216. (1801/02.), u šabanu 1222. (4. oktobra do 1. novembra 1807.) i u redžebu 1234. (26. aprila do 25. maja 1819.) 10 groša od države. Vidi: Ćurić 1983, 68.

Reforme Osmanskog carstva u 19. stoljeću utjecale su na izgradnju mekteba u Fojnici. Zvanični izvještaji osmanskih vlasti prema Salnamama; u 1867/68. spominje se 7 mekteba, 1871. - 1872. bilo je 11 mekteba i 1 medresa sa 520 učenika, ovdje je vjerovatno prikazan broj učenika u mektebima i medresi.¹⁰⁴ O materijalnom izgledu mekteba u Fojnici nemamo sačuvanih podataka, ali vjerovatno se nisu puno razlikovali od ostalih mekteba u Bosni.

3.1.4.2. Medresa

Medresa kao oblik nižih i viših srednjih škola javlja se u Bosni i Hercegovini početkom 16. stoljeća.¹⁰⁵ Osmanska vlast uočila je potrebu da se medrese podižu kako bi se širilo islamsko obrazovanje. Prve medrese su podignute u većim administrativnim i kulturnim središtima: Novom Pazaru, Sarajevu, Foči, Mostaru, Banjoj Luci, Travniku, Pruscu ali također i u Fojnici.¹⁰⁶ Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja i raspoloživim podacima iz historijske građe Fojnice, prva i jedina medresa je podignuta oko 1665. godine.¹⁰⁷ Većina historičara su mišljenja da je vakif medrese kadija i muderis Šaban Ahmed koji je uvakufio i džamiju. Prvi spomen tj. vakufnama ili dokument na osnovu kojeg bismo mogli tačno utvrditi njeno datiranje nije pronađen.¹⁰⁸

Dosadašnja istraživanja o prvom spomenu fojničke medrese vezana su za godinu 1665. Naša analiza pronašla je podatak koji spominje medresu prije 1665. tj. 1663. godine.¹⁰⁹ Ovaj dokument koji se nalazi u fojničkoj regesti spominje Šabana kao muderisa a ne kadiju, te time naglašava da je fojnička medresa vjerovatno izgrađena prije 1663. Ostaje na daljem istraživanju da potkrijepimo navedeni izvor. O izgledu medrese u osmanskom periodu nemamo izvora, vremenom je obnovljena i na taj način izgubila arhitektonski i kulturni značaj.

¹⁰⁴ Grupa autora 1987, 111.

¹⁰⁵ Šeko 2007, 217.

¹⁰⁶ Isto 217-218.

¹⁰⁷ Kasumović 1999, 244.

¹⁰⁸ Vakuf medrese imao je 4 dućana početkom Austro-ugarske vlasti. Vidi: Bušatlić 2018, 164.

¹⁰⁹ "1663. Toma sin Raićev prodade pod Kozlom svoju njivu Drin Šabanu muderrisu za 16.280 jaspri. S ovim temesućom Drin nami zapade. - VIII. 1351." Vidi: Matosović 1927, 156.

3.1.5. Stambena kultura

Islamska kultura u fojničkom kraju utisnula je neizbrisiv trag ne samo na religiju, nego i na socijalnu i stambenu kulturu. Stambena kultura u osmanskome periodu širila se urbanim razvojem bosansko-hercegovačkih gradova. Jedno od centralnih pitanja ove teme jeste; Koliko na osnovu izvora i literature znamo o kulturi stanovanja u Fojnici u osmanskome periodu? Problem sa kojim se suočavamo vezano za stambenu kulturu u fojničkom kraju jeste nedostatak izvora. Štaviše, ovo pitanje u dosadašnjoj historiografiji nije obrađivano, aktualizirano, tako da se više oslanjamo na analogiju, kako bismo pokušali napraviti iskorak u pogledu ove teme.

U drugoj polovini 16. stoljeća Fojnica je dobila status kasabe. Samim tim činom, podijeljena je po osmanskome urbanom planu na zanatsko - trgovački dio čaršiju i stambena naselja - mahale. U fojničkom kraju i danas možemo vidjeti određen broj stambenih objekata iz osmanskog perioda. Nažalost, postoji problem adaptacije i rekonstrukcije tih objekata, posebno u Atik mahali i Pavlovcu, u starom dijelu grada Fojnice. Fra Jukić u svom putopisu navodi da se u kasabi Fojnici 1848. nalazilo oko 150 muslimanskih kuća.¹¹⁰ Danas možemo primjetiti da su fojničke kuće građene prepoznatljivim stilom za osmanski period, prizemne ili na jedan sprat.¹¹¹

Od raskošnih osmanskih kuća, danas je sačuvana poznata Salihagića musafirhana, pretpostavlja se da je iz druge polovine 16. stoljeća a nalazi se u Atik mahali. Iako je javnog karaktera, pružala je privatnost kao i druge osmanske kuće tako što su dvorišta ograđena visokim zidom. Postojale su kod imućnih porodica i gostinske sobe (predharluk) u kojima su muškarci primali musafire (goste) i sve muškarce koji nisu bili ni u kakvoj rodbinskoj vezi. Zato su ovu prostoriju nazivali još i musafirhana. Stambenu kulturu u fojničkom kraju možemo posmatrati kroz prizmu islamske kulture. Možemo primjetiti da su muslimani imali posebne mahale u kasabi, dok su nemuslimani živjeli u jednom dijelu varoši. Osim tog vida privatnosti, dio fojničkih kuća ograđen je zidom, što je sa kaldromom unutar dvorišta uobičajeno i za druge gradove Bosne. Unutar fojničke musafirhane nalazimo brojne stare predmete, koji nam ukazuju na to da se život u ovom području nije puno razlikovao od života u Visokom ili Sarajevu.

¹¹⁰ Jukić 1953, 364.

¹¹¹ Stambenu kuću karakteriše lahkoća postignuta izborom materijala i konstrukcije, njen tolerantan odnos prema susjedu (niko nikome ne zaklanja vidik), organsko komponovanje kuće sa prirodom radi postizanja jedinstva pejzaža i gradnje, uvlačenje prirodnog ambijenta preko vrta, bašče i ozelenjenog dvorišta u prizemlje kuće pa čak i na sprat, u otvorenu divanhanu, uloga žive vode koja osvježava taj ambijent, stvaranje humaniziranih susjedskih odnosa, podređivanje svih dimenzija stana veličini ljudske figure, ostvarivanje maksimuma i optimalno zadovoljenje psihičkih potreba čovjeka minimalnim sredstvima. Vidjeti: Redžić 1983, 254.

3.1.6. Hanovi i musafirhane

3.1.6.1. Musafirhana

Poput tekija, hanova, konaka, i musafirhane su bile vakufi muslimana koji su udjeljivali drugima želeći da ostvare trajno dobro.¹¹² Takvih ustanova je bilo mnogo i u bosansko-hercegovačkim krajevima. I Muvekkit govori o gostima ovih objekata: "U musafirhani stalno odsjedaju siromašni putnici koji kao gosti konače. Nikada nije manje od deset gostiju koji se zadržavaju od jednog dana do jedne godine."¹¹³

Fojnička musafirhana je najstariji sačuvani objekat od javnog značaja Fojnice. Nemamo sačuvanih podataka ko ju je izgradio. Podignuta je u prvom urbanom nukleusu Fojnice, Atik mahali, nedaleko od Atik džamije. Sudeći po njenoj namjeni i arhitekturi A. Handžić tvrdi da je nastala u drugoj polovini 16. stoljeća, kada i džamija.¹¹⁴ Osim svoje namjene i arhitekture, jasno je da nakon izgradnje džamije u Atik mahali postojala potreba i za javnim objektom kako bi se mahala razvila i Fojnica postala kasabom. Fojnička musafirhana je služila socijalnoj, komunalnoj i kulturnoj svrsi: kao svratište i konačište za putnike, ali i kao sklonište i boravište derviša prije podizanja tekije kod Čaršijske Šaban Ahmedove džamije.¹¹⁵ Kao i u svim musafirhanama, musafiri su imali pravo na tri dana besplatnog boravka, koristeći i kuhinju. Postojale su i odvojene prostorije za žene, sa turskim kupatilom, gdje se posebno vodilo računa o čuvanju privatnosti i lijepom vladanju. U njenim brojnim prostorijama i danas su sačuvane stare drvene rezbarije, knjige, i mnogi vrijedni predmeti. Uz musafirhanu se nalazila i štala u kojoj su konjušari posebno skrbrili o konjima gostiju.

¹¹² Postojale su u čitavom islamskom svijetu, kao današnji hoteli, u kojima je svaki putnik-namjernik (*musafir*) besplatno mogao da provede tri dana i tri noći, i on i njegova jahalica.

¹¹³ Hadžihuseinović 1999, 128.

¹¹⁴ Grupa autora 1987, 80.

¹¹⁵ Isto, 81.

3.1.6.2. Hanovi

Već prvih decenija osmanskog vladanja na bosansko-hercegovačkom području nastaju veliki hanovi i karavan - saraji. Njih prvenstveno grade visoki dostojanstvenici i drugi bogati ljudi uz svoje zadužbine. Razlika između hana i karavan - saraja je u tome što je putnik u hanu plaćao konak i zimi ogrjev, dok je konak u karavan - saraju bio besplatan, a za hranu i ogrjev morao se brinuti sam putnik.¹¹⁶

Oskudnost podataka predstavlja poteškoću u istraživanju historijata hanova u fojničkom kraju za vrijeme osmanske vlasti. Osmanska statistika 1874. godine bilježi 41 han u fojničkoj nahiji.¹¹⁷ O broju hanova iz tog vremena u samoj Fojnici nemamo preciznih podataka. Znamo da su u Fojnici do 1945. godine sigurno postojala četiri hana i sva četiri su uništena u požaru tokom Drugog svjetskog rata. Godine 1772. spominje se u „Fojničkoj regesti“ han nekog Novalića iz Fojnice.¹¹⁸ Početkom 19. st. stoljeća spominje se više puta han Hasanage Đirića. Godine 1818. stanovao je u ovome hanu neki Pašalija, koji je došao zbog franjevac a i samostana, on je platio 90 groša za 6 dana njegova boravka. Zbog istog samostana boravio je mutemin četiri mjeseca u istom hanu i samostan je platio 200 groša.¹¹⁹ Huseinbašića han se nalazio u centru fojničke čaršije. Zgrada je bila kvadratne osnovice (14x14 m), sa kafanom, dućanom i podrumom u prizemlju i tri sobe s verandom na katu. Vlasnik i handžija je bio Abdullatif ef. Huseinbašić sve do svoje smrti (1900.). Prekoputa ovog hana nalazio se Merdanov han, najveći u Fojnici. Na spratu se nalazilo pet soba, dva hodnika, abdesthana i zahod, a u prizemlju kafana i podrum.¹²⁰

Prema ovim izvorima, fojnički hanovi nisu se puno razlikovali od ostalih bosansko-hercegovačkih hanova u osmanskome periodu. Bitno je još napomenuti ove činjenice o fojničkim hanovima. Naime, Kreševljaković navodi pored ovih hanova još pet hanova kod Fojnice, koji su radili do iza 1918. godine.¹²¹ Datiranje spomenutih hanova je teško, ali mišljenja smo da su mogli nastati prije okupacije Austro-ugarske 1878., jer se u fojničko nahiji 1871. nalazio 41 han.

¹¹⁶ Kreševljaković 1957, 27-29.

¹¹⁷ Grupa autora 1987, 84.

¹¹⁸ Matosović 1927, 69.

¹¹⁹ Isto, 251.

¹²⁰ Grupa autora 1987, 138.

¹²¹ To su; Mukačin han, Alije Mašina, Fiševića, han u Zimijama i Kara Ahmedov u Ostružnici. Vidi: Isto, 138.

4. Islamska duhovna kultura u fojničkom kraju

4.1. Religija

Islam kao religija ušla je u sve sfere društvenog života Osmanskog carstva i kao takva oblikovala je način života, kulturu, umjetnost, te na kraju unaprijedila civilizaciju koja se prostirala na tri kontinenta. Osmansko carstvo u 14. i 15. stoljeću osvaja jugoistočnu Evropu, te tako islam prodire u bosansko - hercegovačke krajeve. Zbog samog značaja i uloge islama na život muslimana u fojničkom kraju, mi ćemo pokušati analizirati proces prihvatanja islama, njegov tempo i razvoj kroz stoljeća. Također, analizirati ćemo šta je to u kulturnom smislu značilo prihvatiti islam kako individualno tako i za zajednicu, da li se time mijenjaju identitet i predodžbe srednjovjekovnih ljudi i u kojem je tempu sve to zahvatilo fojnički kraj. Pokušati ćemo dati odgovore na neka ključna pitanja kako bismo razumjeli svakodnevicu u osmanskoj Fojnici, jer posljedice širenja islama i danas se osjećaju i žive u fojničkom kraju.

4.2. Širenje islama u fojničkom kraju

U nauci je već odavno jakim argumentima odbačena tvrdnja da je prihvatanje islama u Bosni posljedica represivnih mjera osmanske vlasti. Prihvaćeno je stanovište da je prihvatanje islama posljedica određenih političkih društvenih i ekonomskih prilika u Bosni koje su prethodile uspostavi osmanske vlasti, kao i odnosa nove vlasti prema podanicima.¹²² Historiografija se nije mnogo bavila pitanjem širenja islama u fojničkom kraju, fragmentano jeste, ali nikada u cjelini, što je nama cilj shodno obimu rada. Dosadašnja istraživanja islama u Fojnici bila su analizirana kroz prizmu same Fojnice bez naselja, što nam daje sasvim drugačiju sliku. Prije svega, za analizu širenja islama pomogli su nam radovi Adema Handžića,¹²³ Hatidže Čar Drnda,¹²⁴ te primarni izvori kao što su osmanski defter iz 1468-9. i 1604. godine i Fojnička regesta.¹²⁵ Na osnovu ovih primarnih izvora možemo pratiti i analizirati proces širenja islama i

¹²² "Poznato je da je osmanska država priznavala sve monoteističke religije i da je, uz uslov lojalnosti, svim podanicima garantirala slobodu vjeroispovijesti, pravnu i imovinsku zaštitu. Primijenjena politika nove vlasti, izražavana prihvatanjem zatečenih institucija i klasnog statusa hrišćanskog plemstva, djelovala je pozitivno na prihvatanje osmanske države i islama kao sastavnog elementa njenog establišmenta." Vidi: Čar-Drnda 1991, 206.

¹²³ Grupa autora 1987.

¹²⁴ Čar-Drnda (1986, 1991).

¹²⁵ Određene činjenice nisu vidljive u defterima iz prvog vremena osmanske vlasti. U njih su upisivani muslimani i nemuslimani koji su plaćali porez, a zasigurno je bilo onih muslimana koji nisu plaćali porez na zemlju, poput osmanskih organa vlasti, uleme, derviša. U Fojnici ni franjevci nisu plaćali porez. Aličić 2008; Handžić 2000; Matasović 1927.

dobiti podatke o svakodnevnom životu u kasabi Fojnici. Možemo primijetiti da se islam u fojničkom kraju postepeno širio, i to od prvih dana osmanske vlasti, praćenjem kontinuiteta u povećanju broja muslimanskog stanovništva.

Prema podacima katastarskog popisa bosanskog sandžaka iz 1468-9. godine Fojnica je pripadala oblasti Kraljeve zemlje i, poslije Novog Pazara, bila najnaseljenija u Bosni. Te godine u Fojnici je zabilježeno 329 domaćinstava.¹²⁶ U Fojnici, kao i u susjednim naseljima, Osmanlije su zatekle pripadnike katoličke crkve te pripadnike Bosanske crkve - krstjane.¹²⁷ Također, osmanski izvori bilježe postojanje pristalice Bosanske crkve pod imenom krstjan.¹²⁸ Oni su se održali u nekim selima u okolini Fojnice, dok ih izvori u Fojnici i Kreševu ne spominju. Pretpostavljamo da su većina stanovništva u fojničkom kraju bili krstjani na šta ukazuju brojni stećci u okolnim fojničkim naseljima što navodi i Š. Bešlagić.¹²⁹ Činjenicu da je u fojničkim naseljima veliki broj krstjana prešao na islam pokazuju nam osmanski defteri.¹³⁰ Ono što možemo primijetiti jeste da je u urbanom dijelu Fojnice proces širenja islama sporiji. Jedan od razloga za to je ugroženost fizičke sigurnosti stanovništva time što se fojničko područje nalazilo na osmanskoj granici sa Jajačkom i Srebreničkom banovinom, a drugi razlog jeste prisustvo katolika i franjevačkog samostana Fojnice, Kreševa i Visokog. Također, na osnovu analize možemo primijetiti razliku u intenzitetu prelaska na islam. Naime, krajem 15. stoljeća i u prvoj polovini 16. stoljeća imamo manji broj muslimana, dok krajem 16. i početkom 17. stoljeća u fojničkom kraju nalazimo većinski broj muslimana.

¹²⁶ Dio nahije Hvojnica, sami Pazar Hvojnica, rudnik je srebra. hasa: mlinova 3,5; njiva 1, žrvnjeva za mljevenje rude (Carh) zapuštenih 1, domova 329, neoženjenih 20. Vidi detaljnije: Aličić, 2008, 4.

¹²⁷ Poznata je činjenica da je u predosmanskom periodu Kraljeva zemlja (Vilayet-i Kral) služila kao sklonište krstjanima koji su proganjani od strane katoličke crkve i Ugarske države. Štaviše, kralj Stefan Tomašević 1459. „traži pomoć, jer se sam s Turcima ne može boriti zbog maniheja, koji bi više voljeli Turke, nego kršćane, a umalo da nije veći dio stanovnika manihejski.“ Vidi: Grupa autora 1991, 548.

¹²⁸ Treba spomenuti da se Fojnica u kratkom periodu nalazila u broskom kadiluku kao i Kreševo. Tako prof. Tajib Okić u neobjavljenim osmanskim dokumentima nalazi spomen dva fojnička naselja u kojima obitavaju krstjani. Zabilježena je jedna njiva pod imenom “selište” koja je napuštena od strane krstjana, u naselju Dusina, nahija Brod, (defter, broj, 432, list, 443.b). Također, navodi ostavštinu krstjana u nahiji Visoko, fojničko naselje Čemernica, zapisanu s kraja 16. st. u Ankarskom defteru broj 11, (list, 174.a). Vidi: Okić 2003, 155-159.

¹²⁹ Na nekoliko lokaliteta nalazimo stećke; Fojnici, Lužinama, Otigošću, Dusini, Šćitovu, Ostružnici itd. Više vidi: Bešlagić 1971, 164.

¹³⁰ Analizom naselja Fojnice koja su ranije bila zanemarena zaključili smo da su ona ujedno bila i središta krstjana i sjedišta njihovog starješine *djeda*. Selo Djedov Do dobilo je ime po starješini *djedu*, a selo Hotigošće vjerovatno po vjernicima *gostima*. Većina stanovnika ovih fojničkih naselja prešla je na islam, čemu svjedoči lokalitet „*Staro greblje*“, gdje možemo primijetiti da su stećci i muslimanski nišani jedni pored drugih što ukazuje na kontinuitet sahranjivanja.

U prvim periodima osmanske vlasti nailazimo na muslimane doseljenike i one domaće koji prelaze na islam.¹³¹ Tako A. Handžić navodi da u popisu iz 1489. Fojnica ukupno brojila 225 poreskih kuća, od tih, bilo je 7 muslimanskih domaćinstava sa 2 mudžereda (neoženjena).¹³² Iz prvih popisa vidimo da se u Fojnici i cijelom fojničkom kraju nalazi po nekoliko muslimanskih kuća.¹³³ Na osnovu osmanskih deftera ne možemo znati stvarni broj muslimanskog stanovništva u fojničkom kraju. Jedan od takvih konkretnih primjera jeste fojnički rudnik i naselje Dusina. Dok se 1468. u Dusini ne navodi ni jedna muslimanska kuća, a 1485. samo jedna, dotle se samo u jednom sudskom dokumentu sarajevskog kadije od 11. jula 1469., povodom spora o posjedovanju zemlje, spominju četvorica muslimana iz Dusine, i to: ajan Davud-beg, s jedne, i Husein, sin Pavlov, Muhamed, sin Pavlov i Hasan, sin Radivojev, s druge strane.¹³⁴ Osim toga, ovdje je vidljiva i pojava prelaska na islam u ranom periodu, gdje su preci bili krstjani.

Krajem 15. stoljeća u fojničkom kraju nalazio se mali broj muslimanskih kuća. Također, na osnovu deftera, broj muslimana u urbanom dijelu Fojnice nije bio znatan. Prema navodima A. Handžića brojno stanje muslimanskih stanovnika za proteklih 45 godina (1485. - 1530.) bilo povećano samo za 2, od 7 na 9 kuća što je ukupno 15 muslimanskih kuća.¹³⁵ Ovaj broj mogao je biti veći jer su upisani samo poreznici. Širenje osmanskog državnog teritorija nakon propasti ugarske države (1526.) i ugarskih banovina imalo je velikog odraza na tempo prihvatanja islama u fojničkom kraju koji se nalazio u visočkoj nahiji. Prema popisu iz 1528/30. godine u visočkoj

¹³¹ Da bi neko primio islam morao je neko da ga tome pozove i podučiti. Tako vjerujemo da je osmanska vlast u prvo vrijeme ciljano naseljavala ulemu, dervise, vojnike i druge. Poznato nam je da su u fojničkom kraju dervisi i šejhovi prvi koji su propagirali islam. Šejhovi su bili iz reda uleme ali i služili vojsku. Jedan od njih je šehid šejh Husein koji je poginuo na Oglavku u vojsci sultan Mehmed Fatiha. Kasnije, izvori govore o kontinuitetu naseljavanja šejhova, derviša i muderrisa u fojnički kraj, jer time je osmanska država jačala vlast i širila islam.

¹³² Navodi njihova imena karakteristična za krstjane koji su postali novi muslimani. To su: Jusuf sin Milorada; Mehmed, s. Vukosala; Alija, prišlac; Ismail, njegov (Alijin) brat; Ahmed, krojač; Iskender, s. Jarisava; zatim dva mudžereda: Jusuf, s. Miloša i Šahin, s. Dabiživa. Vidi: Handžić 1976, 12.

¹³³ Prema osmanskom popisu iz 1489. u fojničkim naseljima imamo nalazi se nekoliko muslimanskih kuća; Bunište (Ponjušina) 6., Čemernica 2., Gvoždani 8., Hotigošće 6., Vranjak 3., dok prema ovom popisu Obojak, Pridola i Prokos nemaju muslimanskih kuća. Nemamo podatke za Ostružnicu i Štitovo. U Obojku je evidentirano 1489. godine 6 krstjanskih i 2 katolička domaćinstva. Domaćini krstjani su: Milorad, Radosav, Pavko, Radovac, Radinko i Dragić. Također, i u drugim fojničkim naseljima evidentna je prisutnost krstjana i postepeni proces prelaska na islam, što nam i osmanski popisi potvrđuju. Vidi: Čar 1991, 209; 216-220.

¹³⁴ Ovaj primjer ukazuje nam na djelimičnu povlaštenost muslimanskog stanovništva, tj. jednim dijelom je ostajalo je izvan timarsko-spahijskih popisa. Vidi: Handžić 1976, 16.

¹³⁵ Grupa autora 1987, 72.

nahiji zabilježeno je 57% muslimanskih porodica, dok je 1570. godine muslimansko stanovništvo činilo 88% od ukupnog broja stanovnika.¹³⁶

<i>Fojnička naselja u visočkoj nahiji</i>	<i>Muslimanske kuće</i>	<i>Kršćanske kuće</i>
Pazar Fojnica	43	108
Botunje (Botun)	31	-
Boljetići	-	-
Dusina	25	2
Donja Čemernica	23	1
Gornja Čemernica	30	-
Gvoždani	58	4
Gradina	16	-
Hotigošće	54	-
Lužnice (Lužine)	15	-
Obojak	11	16
Ostružnica	50	36
Pridol	148	3
Prokos	65	-
Ponešina (Ponjušina)	11	-
Štitovo	169	1
Vranjak ¹³⁷	15	-
Ukupno	2.183 kuća	171

Tablica 1. Prikaz fojničkih naselja u visočkoj nahiji, prema osmanskome popisu iz 1604. godine¹³⁸

¹³⁶ Također, fojnička naselja koja su se nalazila u visočkoj nahiji u ovom periodu postepeno prihvataju islam. Do 1516. godine Bunište, Čemernica, Dusina, Hotigošće, Gvoždani, Mratinići, Vranjak i Štitovo već imaju većinsko muslimansko stanovništvo. Međutim, varoš Fojnice te naselja Pridola, Prokos, Obojak, Ostružnica zadržavaju još uvijek većinski krstjansko i katoličko stanovništvo. Po popisu iz 1530. većinski broj muslimana preovladao je u svim fojničkim naseljima. Vidi: Čar-Drnda 1991, 209.

¹³⁷ Zaselak sela Ostruška Citonja, na desnoj strani Fojničke rijeke. Na karti su vidljivi Mali i Veliki Vranjak, desne pritoke Fojničke rijeke po kojima je i zaselak vjerovatno dobio ime. Također, u selu Vranjak vidljiv je posjed neke sultan Hatune te prisutnost imena Derviš i Sufi što vjerovatno ukazuje na prisutnost sufija ili derviša. Vidi: Handžić 2000, 476.

¹³⁸ Treba, ipak, imati na umu činjenicu da ovi službeni popisi pružaju minimalne podatke jer navode samo poreske obveznike. Naime, pretpostavljamo da je u samoj Fojnici broj kuća bio veći od navedenog u osmanskome defteru iz 1604. godine. Mišljenje proizilazi iz činjenice da se muslimansko stanovništvo Fojnice bavi zanatstvom i trgovinom a ne zemljom i time biva oslobođeno poreza. Također, vidimo veći broj muslimana u svim fojničkim naseljima, jer se muslimani bave poljoprivredom, rudarstvom i drugim privrednim djelatnostima iz kojih država

Problem sa kojim se suočavamo pri analizi širenja islama u 18. i 19. stoljeću jeste nedostatak podataka i popisa stanovništva. Ono što možemo primijetiti na osnovu Fojničke regeste i drugih franjevačkih dokumenata jeste da se islam postepeno širi.¹³⁹ Također, imamo jedan značajan izvor za samu Fojnicu bez naselja, koji ukazuje da je u prvoj polovini 18. stoljeća, kada je Fojnica postala središte nahije, većinsko stanovništvo muslimansko.¹⁴⁰

Kako je izgledao sami početni čin prijelaza na islam? Taj postupak i procedura vodila se na šerijatskom sudu, o čemu nam govore izvori poput sidžila. Prema navodima doc. dr. F. Kasumovića „Osoba koja je željela prijeći na islam izjavljivala je pred svjedocima da se svojom voljom odriče beskorisne vjere ili svih ispraznih vjera i vrši očitovanje da nema boga osim Allaha i da je Muhammed Njegov rob i Njegov poslanik.“ Ova izjava poznata je pod nazivom "kelime-i šehadet". Dio procedure bio je i da novi musliman dobije muslimansko ime. Naposljetku, kadija ga je na osnovu svojih ovlasti proglašavao muslimanom.¹⁴¹

uzima porez. Ipak, činjenica je da je do 17. stoljeća većina fojničkog stanovništva primila islam. Tabela i analiza fojničkih naselja pokazuju da su 1604. godine 2.183. kuće bile muslimanske na spram 171 nemuslimanskih. Navedeno iz „*Opširnog popisa Bosanskog sandžaka iz 1604. godine sv. 1/1*“. Detaljnije u: Handžić 2000, .

¹³⁹ U Fojničkoj regesti proces širenja islama može se dokumentovati i pratiti od 1635. godine kada se prvi put javlja, zatim 1728. i dva slučaja u 1730. Također, u drugim franjevačkim hronikama vidljivi su podaci o prelasku na islam koje moramo analizirati s oprezom, jer je primjetna franjevačka perspektiva širenja islama. Naime, Fra Lašvanin navodi 1736. godine. “na kvatri po duhovih poturči se Antun (Bolo) Dovrić iz Fojnice i Stevo iz Sutinske u Fojnici i već ako onako antikrst ne progoni fratre i kršćane tu veće dana ne smije se kršćansko čeljade iz kuće pomolit, zašto s njima iđaše veliko mnoštvo turskih brezposlenjaka s bubnji i sviralom ne samo sokacim varoša nego, ispod manastira. Di koga sritu od uha kršćanskoga psuju. pogrđuju kuće, lupaju, prozore razbijaju :hoćeš se poturčit? viču.” Ovakvi navodi Fra Lašvanina govore o neuređenom sistemu, nasilnoj islamizaciji-poturčenju. Dok s druge strane nalazimo brojne primjere kako je osmanska država štitila franjevce i katolike od nasilnika, čak i ako je osoba rekla da će preći na islam pa to odbila, nije nasilno prešla na islam. Vidi: Matasović 1927, 191; Lašvanin 2003, 208.

¹⁴⁰ Sam proces širenje islama i islamske kulture u ovom periodu rezultiralo je time da u ovo vrijeme Fojnica postane sjedište nahije. Fojnička župa je 1736. godine brojala „82 katoličke kuće i 497 duša, a 1348 muslimana i 11 džamija.“ Vidi: Matosović 1972, 194; Kristić 1936, 146.

¹⁴¹ Treba napomenuti da nemamo ovakvih primjera u ranim stoljećima osmanske vlasti 15. i 16. stoljeća. Zato uzimamo primjer iz 19. stoljeća. Analizu i odliku prijelaza na islam u 19. stoljeću predstavio nam je doc. dr. F. Kasumović, koji je analizirao sidžil za sarajevski kadiluk, gdje je pripadao i fojnički kraj. U jednom dijelu spominje i slučaj vezan konkretno za Fojnicu. Radi ilustriranja navodimo primjer iz sidžila kojeg je autor zabilježio: "Petar, sin Mate, stanovnik kasabe Fojnica, došao je na šerijatski sud, svojevrijem se odrekao svih ispraznih vjera i prihvatio vjeru islam. Izgovorio je plemenite riječi šehadeta, [odlučio da će] djelovati i postupati kako one nalažu te je izabrao ime Mehmed. To je na ovom mjestu zabilježeno. Il. safera [12]31. godine." Vidi: Kasumović 2011, 218.

4.3. Društveno-kulturne posljedice prihvatanja islama

Slijedeća pitanja koja nam se nameću za daljnji tok našeg istraživanja i osvjetljavanja tematike kojom se bavimo jesu; kakav je bio sistem vjerovanja, šta je značilo prihvatiti sunitku varijantu islama, kako je izgledala promjena identiteta i neka druga na koja ćemo pokušati pronaći jasne odgovore. Uspostavom osmanske vlasti na bosansko-hercegovačkom prostoru došlo je do korjenitih promjena koje su imale za posljedicu širenje islama. Dolazi do nove promjene u konfesionalnoj strukturi, gdje na osnovu ranije iznesenih podataka vidimo da autohtono stanovništvo postepeno prihvata islam i tekovine islamske civilizacije i kulture. Prema doc. dr. Kasumoviću: "Promjena religije spada u temeljna pitanja koja znatno utječu na promjenu identiteta pojedinca ali i jednog naroda. Pri tome, važno je shvatiti da dolazi do prihvatanja novih predstava o svijetu, životu, smrti, duhovnim vrijednostima ili moralu, ali i jednom novom načinu života kojeg je islam kao religija donosio sa sobom."¹⁴²

Kako smo ranije naveli, Osmanlije zatiču dvije vjerske skupine u fojničkom kraju; pripadnike bosanske crkve - krstjane i katolike. Fojnički kraj ušao je u osmansku kulturnu zonu, pa je razumljivo da stanovništvo koje prihvati islam ima posrednika i već ranije utvrđeni društveni sistem, koji se u ovom slučaju bazira na sunitskoj varijanti islama.¹⁴³ Hanefijski mezheb je u Osmanskom carstvu bio dominantna vjerska škola. Bošnjaci muslimani su razumijevali islam kroz pravac hanefijske vjerskopravne škole, te maturidijskog učenja u teologiji,¹⁴⁴ i to na dva načina interpretacije, razumijevanja i življenja; medresanski (*ulema*) i tekijski (*sufije*). Ova su se dva načina i često podudarala, jer su šejhovi (učitelji) većinom pripadali redu uleme. Širenjem Osmanskog carstva i islama na fojnički kraj možemo vidjeti da se islam implementirao upravo kroz ova dva institucionalna sistema.

Kroz ranije poglavlje - proces širenja islama, mogli smo primijetiti da se prihvatanjem islama pojedinac najprije odriče prethodne vjere, te činom šehadeta prihvata islam. Nakon toga on mijenja identitet i uzima muslimansko ime, primjer iz Petra u Mehmed.¹⁴⁵ Taj čin prihvatanja

¹⁴² Kasumović 2011, 215.

¹⁴³ Veliki dio muslimana u Carstvu bili su sunijski Turci i Arapi koji pripadaju sunijskoj skupini. Također u Anadoliji i Rumeliji muslimani su pripadali hanefijskoj školi. Vidi: Ihsanoglu 2004, 703.

¹⁴⁴ Osnivač maturidijske škole Ebu'l-Mensur el-Maturidi (u. 905.) uspostavio je teološku školu koja je u osnovi razradila teološke stavove Ebu Hanife (u. 767.). Na taj način, proces širenja islama u BiH pod osmanskom vlašću bio je istovremeno i proces širenja maturidijskog tumačenja islamskog vjerovanja i hanefijskog tumačenja Šerijata. Vidi: Karčić 2006, 54.

¹⁴⁵ "Petar, sin Mate, stanovnik kasabe Fojnica, došao je na šerijatski sud, svojevrijem se odrekao svih ispraznih vjera i prihvatio vjeru islam. Izgovorio je plemenite riječi šehadeta, [odlučio da će] djelovati i postupati kako one nalažu te je izabrao ime Mehmed. To je na ovom mjestu zabilježeno. II. safera 1231. godine." Također u

islama nosio je sa sobom nove predodžbe o Bogu, predodžbe o životu, smrti, svijetu, povijesti, budućnosti, vremenu, ishrani, načinu života itd. Pojedinaac koji iz korijena mijenja svoj način života, vjerovatno je imao potporu malog džemata, uleme i osmanskih organa vlasti.¹⁴⁶ Vremenom broj muslimana u fojničkom kraju raste, naročito polovinom 16. stoljeća kada Fojnica dobija status kasabe, što je značilo da se stvorila lokalna zajednica tj. njihov mali džemat.¹⁴⁷ U kulturnom pogledu, prihvatanje islama za lokalnu zajednicu značilo je da se stvorilo jedinstveno načelo po kojem ta zajednica treba živjeti. Naime, način života nove zajednice baziran je na islamskoj kulturi, koja se, kako smo ranije naveli, ogleda u materijalnoj i duhovnoj kulturi. U duhovnom pogledu, vjernik sada praktikuje nove obrede poput namaza, dok se materijalnom pogledu ponaša u skladu sa islamskim propisima.¹⁴⁸ Prihvatanje islama imalo je za posljedicu prihvatanje islamske materijalne kulture, koju stvara pojedinac i lokalna zajednica po uzoru na osmansku arhitekturu.¹⁴⁹ Islam je u 17. i 18. stoljeću bio većinska religija fojničkog društva i sa sobom donio nove kulturne promjene i napredak.

osmanskim defterima i dokumentima možemo primijetiti da pojedinci koji su muslimani zadržavaju očeva kršćanska imena. Postoji ranije navedeni primjer dokumenta sarajevskog kadije iz 1469. godine. Naime, u fojničkom naselju Dusina vidimo kako su Husein, sin Pavlov, Muhamed, sin Pavlov i Hasan, sin Radivojev primili islam i uzeli nova imena kao i u samoj Fojnici; Jusuf sin Milorada; Mehmed, s. Vukosala; Alija, prišlac; Ismail, njegov (Alijin) brat; Ahmed, krojač; Iskender, s. Jarisava; zatim dva mudžereda: Jusuf, s. Miloša i Šahin, s. Dabiživa. Vidi: Kasumović 2011, 218; Handžić 1976, 12-16.

¹⁴⁶ Naime, razumljivo je da pojedinac u prvo vrijeme osmanske vlasti nije mogao odmah posjedovati vjersko znanje koje je imao njegov posrednik u činu prihvatanja islama, zato i dr. A. Handžić navodi da je u prvo vrijeme prihvatanje islama bilo deklarativne prirode; „*U gradovima je postojao po jedan imam samo za obavljanje molitve sa posadama, a i sami ti imami bili su vojnici (mustahfizi) vezani za grad – ne može se drugo pretpostaviti nego da je u prvim decenijama prihvatanje islama imalo deklarativni karakter, sastojalo se samo u preuzimanju muslimanskog imena.*“ Vidi: Handžić 1970, 28.

¹⁴⁷ Kada je Fojnica dobila status kasabe ona je postala ujedno i kulturni centar muslimanskog stanovništva. Osmanska vlast dala je povlastice muslimanskim podanicima kroz neplaćanje poreza. Status Fojnice kao kasabe pokazuje da muslimani prihvataju i žive islamski način života.

¹⁴⁸ Ono što moramo napomenuti, barem za prvi period osmanske vlasti, je da ne znamo u kojem je obimu pojedinac praktikovao islam, da li su ostala neka ranija srednjovjekovna naslijeđa, te da li je islam bio prihvaćen zbog formalnih uslova koji se ogledaju u ekonomskim i socijalnim povlasticama ili je to zaista bilo zbog religije i kulture koju su pojedinci prepoznali kao posebnu.

¹⁴⁹ Prije svega to su islamski objekti; mekteb, mesdžid, džamija, tekija, medresa i druge islamske ustanove. Razumljivo je da srednjovjekovni čovjek nije odmah promijenio navike gradnje kuća ili spomenika, ali širenjem islama ubrzo dolaze i te promjene u fojnički kraj; uz stećke nalaze se islamski spomenici-nišani, u starom gradu Fojnice osmanske kuće sa doksatom, i drugi javni i privatni objekti fojničkih muslimana.

4.4. Kultura tesavvufa

Sklonost ka mističkom načinu života u islamu je poznat pod nazivom *tasawwuf* ili islamski misticizam. „Izraz *”tasawwuf“* – od arapske riječi *”suf“* (vuna) u značenju - biti mistik, *sufija* - upotrebljavao se u svom simboličnom značenju kao naziv za pobožne ljude i askete prvog stoljeća po hidžri, (druge polovine sedmog i prve polovine stoljeća), budući da su ovi živjeli skromno i nosili grubu vunenu odjeću.“¹⁵⁰ Budući da je u bosansko - hercegovačkoj Impozantan obim literature u bosansko - hercegovačkoj historiografiji na temu tesavvufa ukazuje na njenu važnost u proučavanju društva u BiH za vrijeme osmanske države.¹⁵¹ Štaviše, utjecaj tesavvufa i tarikata i danas se osjeća u BiH. Koliko su utjecajni bili fojnički derviši i šejhovi pokazuju nam činjenice da su podržavani od strane samog sultana, paša i drugih značajnih ličnosti tog doba. Stoga, shodno temi, u našem fokusu je fojnički kraj koji je bio jedan od centara širenja tesavvufskog učenja po Bosanskom ejaletu. U okviru ove teme obraditi ćemo kulturni i društveni aspekt nakšibendijskog tarikata i njegove predstavnike,¹⁵² koji su bili prepoznatljivi u povijesnim izvorima osmanskog perioda i značajan činilac u širenju islamske kulture i tesavvufa.

Nakšibendijski tarikat (*tarikati nakšibendi*) nazvan je po osnivaču Muhammedu Bahuddinu Šahu Nakšibendu (791/1389.). Na osnovu povijesnih izvora saznajemo da se nakšibendijski tarikat pojavio u Bosni i drugim oblastima u 15. stoljeću, gdje je odigrao bitnu ulogu u dva isprepletana procesa; širenja islama i razvitka islamsko-orijentalnih gradova.¹⁵³ Međutim, povijesni izvori spominju dva derviška tarikata u fojničkom kraju koji su promovirali tesavvufsko učenje i to mevlevije i nakšibendije.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Pored ove teze Čehajić navodi još neke teze; „Postoji pretpostavka, koju su istakli neki istraživači da *”sufi“* i *”tasawwuf“* potječu od grčke riječi *”theosophia“*, ili od grčkog termina *”philosophia“* odnosno *”sophos“* (mudrac), ili rječi *safa*. Ima i takvih istraživača koji termin *”sufi“* dovode u vezu sa izrazom *”as-suffa“* (klupa), odnosno *”ahl us-suffa“* (ljudi klupe), što se odnosi na prve pobožne ljude koji su još za života Poslanika Muhammeda živjeli pobožno i asketski.“ Prema Čehajiću „Tesavvuf je težio da se prožive i dožive modaliteti duhovne poruke poslanika Muhammeda, da se obogati ta ista poruka, a sve u cilju da se dostigne Beskonačno i da se pomoću uništenja individualnog „Ja“ čovjek ponovo vrati na stanje nediferenciranog jedinstva u Apsolutnom.“Vidi: Čehajić 1986, 7-8; 214.

¹⁵¹ Značajne radove o tesavvufu pisali su: Nedim Filipović, Džemal Čehajić te za fojnički kraj Halid Buljina.

¹⁵² Nešto više podataka o nakšibendijskom tarikatu možemo pronaći u radovima Čehajić 1986; Algar 1972. itd.

¹⁵³ Činjenica je da nema mnogo izvora koji nas obavještavaju o samom razvoju tarikata nakšibendija u Bosni za vrijeme prvih perioda osmanske vlasti, naročito što se tiče 15. st., zbog čega se okrećemo pisanim spomenicima, odnosno izvorima iz kasnijeg vremena, a koji se odnose na ovo stoljeće. Prvi šejhovi nakšibendijskog tarikata, kako saznajemo iz pisanih spomenika, bili su Ajni-dede i Šemsi-dede, koji su po osvajanju Bosne došli u pratnji sultana Fatiha, koji je i sam bio pobornik derviša. Čehajić 1986, 35; Mujezinović 1974, 406.

Tesavvuf u fojničkom kraju vjerovatno je prisutan od početka osmanske vlasti. Prema tradiciji jedan od prvih šejhova bio je šehid Husein iz Horosana koji je poginuo u vojsci sultana Mehmed Fatiha na šta ukazuju njegov nišan i turbe.¹⁵⁵ Drugi značajan izvor spominje autorica T. Pajić-Vukić vezan za sarajevskog kadiju Mustafu Muhibija (Muhibića) koji je rođen u Dusini kod Fojnice, a njegov "prapradjed Husein bio je *muršid*, duhovni vođa u sufijskome bratstvu, a prema jednome izvoru i imam džamije Mehmeda Osvajača u nekom selu kraj Fojnice."¹⁵⁶ Ipak, historijski izvori prvo spominju mevlevijski tarikata. Ono je obilježeno kako tvrdi H. Buljina sa dva kaligrafska prijepisa Kur'ana nastala u fojničkoj musafirhani 1615. i 1648. godine, čiji su autori bili mevlevije Mustafa i Husrev sin Mustafin.¹⁵⁷ Na osnovu ovih izvora i konstatacija autora, možemo reći da je tesavvuf prisutan od najranijih dana širenja islama.

Nemamo pouzdane informacije o vremenu samog dolaska nakšibendijskog tarikata u fojnički kraj. Historičari tvrde da su se derviši okupljali u fojničkoj musafirhani koja je nastala u drugoj polovini 16. stoljeća, na što ukazuje gore navedeni izvor koji spominje dvojicu pripadnika mevlevijskog tarikata. Fojnička tekija je nastala u 17. stoljeću, nemamo izvora o njenom šejhu ni tarikatu. Prvi spomen tekije veže se za kadiju Šabana sin Ahmedovog, zatim nakšibendijskog šejha Husein Zukića koji je djelovao u 18. stoljeću.

4.4.1. Tesavvufsko učenje šejha Husein Zukića

Jedan od prvih znamenitih derviša i šejhova iz fojničkog kraja koji je podučavao tesavvufu jeste šejh Husein Zukić. O ovome šejhu imamo nešto više podataka u historiografiji. Rođen je negdje oko 1720. u Vukeljićima, džemat Živčići kod Fojnice.¹⁵⁸ Husein je prvo obrazovanje započeo u fojničkoj medresi, da bi zatim nastavio školovanje u Kuršumliji medresi

¹⁵⁵ Mujezinović 1974, 484.

¹⁵⁶ Autorica Pajić-Vuković navodi „da, uz imena svojih predaka, Muhibbi u jednom kupoprodajnom ugovoru upisuje i naslov *halifa*. *Halifa* je u derviškome poretku opunomoćeni zamjenik pročelnika reda, koji se od njega može i posve osamostaliti. Povežu li se malo slobodnije podaci iz izvora i porodične tradicije o Konji kao prvome zavičaju sa zapisom prema kojemu je Muhibbijeve prapradjed bio muršid, može se zaključiti da su njegovi preci u fojnički kraj došli kao derviši, pronoseći učenje svojega bratstva, i/ili kao pripadnici obredne uleme neslavenskoga porijekla, koji su u Bosni djelovali u počecima širenja islama, dok još nije bilo dovoljno domaćih vjerskih službenika.“ Prema zapisu Mustafe Hilmija Muhibića, unuka kadije Mustafe Muhibbija, u R 67, list 1b; ime sela nečitko. Vidjeti: Pajić-Vukić 2007, 23-24.

¹⁵⁷ Mlađi prijepis nalazi se u Fojnici, a stariji u Dubrovniku. H. Buljina navodi da je Mustafa identificiran kao Kjatib Mustafa Bošnjak, poznati pjesnik i kaligrafa. Njega spominje i Evlija Čelebija kao glavnog instrumentalistu u mevlevijskoj tekiji na Bembaši. Vidi Buljina 1997, 879-880.

¹⁵⁸ Ova skupina naselja spominje se u osmanskim defterima pod imenom Pridol. U osmanskom defteru iz 1604. spominje se veći broj muslimanskih kuća nego u samoj Fojnici. Stoga je razumljivo da se upravo ovdje javi jedna ličnost koja će izgraditi džamiju i tekiju.

u Sarajevu. Zbog svoje marljivosti i primjerenog vladanja poslan je u Istanbul na školovanje. U Istanbulu se nije obrazovao samo u medresi: ujedno je započeo i sticanje znanja o tesavvufu u nakšibendijskom tarikatu kod šejh Hafiz Muhammeda Hisarija (umro 1199/1785.), koji je vodio Muradije tekiju.¹⁵⁹ Šejh Hisari dao mu je nadimak Tavi (Visoki) Husein, a prenosi se da je sedam godina ostao u službi (*hizmetu*) šejhu. Šejh hafiz Muhammed el-Hisari šalje Huseina na dugogodišnje naukovanje po centrima tesavvufskog učenja. Prvo je otišao u Konju i tu u glavnoj mevlevijskoj tekiji proveo tri godine, duhovno se obrazovajući i učeći kod vrhovnog mevlevijskog šejha u Konji, Ebu Bekra.¹⁶⁰ Dalje mu je preporučeno da nastavi put prema Turkestanu na izvorište nakšibendijskog tarikata. Nakon nekoliko mjeseci boravka u tekiji u Samarkandu, uputio se u Arifan kod Buhare i tu, u tekiji vezanoj za mezar pira nakšibendijskog tarikata Bahaudina Nakšibenda, ostao sedam godina.

Nakon završenog školovanja u tekiji, dobio je idžazet za iršad (dozvolu da ljude predvodi na duhovnome putu) u fojničkom kraju. Zatim se, preko Irana, Bagdada, Konje i Istanbula, vratio ponovo u Bosnu.¹⁶¹ Dakle, više od 30 godina sakupljao je znanje kako u medresi tako i kod tesavvufskih učenjaka. Kada se vratio u fojnički kraj, Husein je u rodnom selu Vukeljićima uvakufio džamiju i nakšibendijsku tekiju 1780., koja i danas aktivno radi. Po dolasku je bio posjednik diplome teološke spreme i hilafetname šejha nakšibendijskog reda.¹⁶² Šejh Husein Zukić bio je muršid kjamil (potpuni duhovni vođa) svih 12 tarikata koji su Ehli sunnet tj. po šerijatskom učenju. I ne samo da je aktivno djelovao kao šejh nakšibendijske tekije u Vukeljićima, što je za ovu studiju veoma važno, nego je i radio kao profesor Fojničke medrese i vaiz u Fojnici i u džamiji u Vukeljićima.¹⁶³ Njegova putovanja i sakupljanje znanja doprinijela su materijalnoj i duhovnoj islamskoj kulturi BiH i fojničkog kraja. Husein-baba je od istanbulskog učitelja šejh Muhammed El-Hisarije preuzeo kombinirani zikir (*haffi, we džehri - tihi i glasni*), što je navedeno u njegovoj hilafetnami.¹⁶⁴ U tekiju u Vukeljićima uvodi kombinirani zikir kome je ona ostala vjerna sve do kraja svog djelovanja. Šejh Husein Zukić El-Bosnevi umro je 1214. hidžretske, odnosno 1799. godine.

¹⁵⁹ Čehajić navodi porodičnu predaju o neposrednim precima Huseina koji su bili pripadnici melamijskog i halvetijskog tarikata, te je stoga moguće da je Husein imao ranije ambicije prema tesavvufu. Algar 1972, 6; Čehajić 1986, 51.

¹⁶⁰ Čehajić 1986, 51.

¹⁶¹ Isto, 52.

¹⁶² Hilafetnama - ovlaštenje, svjedodžba, diploma.

¹⁶³ Čehajić 1986, 52.

¹⁶⁴ Zikir - slavljenje, spominjanje Boga dž.š.

4.4.2. Tesavvufsko učenje šejh Abdurrahman Sirrije

Druga značajna ličnost u fojničkom kraju koja je prenosila znanje o islamu i tesavufu je šejh Abdurrahman Sirrija. Abdurrahman-Sirri je rođen u Fojnici 1775. godine. Njegov otac Mehmed i djed Fadllulah su u Fojnici službovali kao kadije.¹⁶⁵ Abdurrahman je svoje školovanje počeo vjerovatno u fojničkoj medresi, a nastavio sticanje tesavvufskog znanja kod šejh Husein Zukića u njegovoj tekiji. Nakon završenog naukovanja kod šejh Huseina, potraženo je odgovarajuće rješenje i za Abdurrahmana Sirriju. On se dokazao kao izuzetna ličnost, njegov karakter krasile su osobine blagosti, pobožnosti, komunikativnosti, dobrog radnika i prijatelja siromaha što je i cilj tesavvufskog učenja. Uz podršku svoga učitelja osniva tekiju na Oglavku. To je bilo početkom 19. stoljeća, negdje oko 1802. godine. Tako je nastao drugi sufijski centar u blizini Fojnice.¹⁶⁶ Kao šejh tekije djelovao je vrlo principijelno i autoritativno. Za Sirri babu kao društveno uticajna čovjeka i autoritativna šejha čulo se i u Istanbulu. Godine 1835. sultan Mahmud II oslobodio je šejh Sirriju svih državnih daća posebnim fermanom.¹⁶⁷ Šejh Sirrija postao je jedan od napoznatijih tesavvufskih učitelja. Naime, gotovo svaki bosanski paša koji bi započeo namjesništvo u Bosni, dolazio je na Oglavak kod šejha Sirrije.¹⁶⁸

Fojnici, kao svom rodnom mjestu, Sirri baba se odužio obnovom Atik džamije 1820. godine. Obnova je izvršena novčanim doprinosima svih građana i radnom akcijom cijelog grada, što je pokazatelj interesovanja za tesavvufom u fojničkom kraju. Osim Oglavačke tekije, vodio je tekiju i u samoj Fojnici pored čaršijske Šaban Ahmedove džamije. Ovlaštenje za tekiju u Vukeljićima dao je svom murid (učeniku) Hadži Muhamedu Mejliji,¹⁶⁹ i tako pomogao tekiji u Vukeljićima da normalno nastavi sa svojim djelovanjem. Šejh Sirrija je bio poznat kao šejh, muršid i evlija, ali je jednako značajan bio i kao pisac pobožnih pjesama (ilahija), koje je pisao

¹⁶⁵ Njihovi mezari vidljivi su na malom mezarju Šehitluci (Alaupovka), čije ime podsjeća na prvi ulazak osmanske vojske u Fojnicu. Prema tradiciji, kadije su imale porodično ime Balta-zade (Sikirić).

¹⁶⁶ Dobrača 1974, 47.

¹⁶⁷ Sikirić 1941, 3.

¹⁶⁸ Među istaknutim ličnostima koje su pomogle tesavvufsko učenje šejh Abdurrahmana bio je prvenstveno sultan Mahmud II (1808-1839) svojom muafnamom iz 1835. godine; bosanski veziri: Selim Sirri-paša, koji odobrava 1824. da se iz taksita fojničke nahije izdvoje određena sredstva za troškove tekije i musafirhane; Vedžihija 1838. i Kjamil-paša 1846. gradeći konake koji će služiti kao musafirhane. Osim novčane pomoći i gradnje islamskih spomenika, šejh Sirrija je primao u posjetu uglednike tog doba; guvernera Hercegovine Galib Ali-pašu Stoćevića, zatim Omer-pašu Latasa, kao i Huseina kapetana Gradaševića. Ovo je pokazatelj da je širom Bosanskog i Hercegovackog sandžaka šejh Abdurrahman Sirrija imao svoje učenike i simpatizere te na taj način proširio tesavvufsko učenje nakšibendijskog reda.

¹⁶⁹ Hadži Muhamed Mejli-baba koji je porijeklom iz Anadola svoj dugi život završava 1854. godine. Položaj novog šejha u Živčićima (Vukeljići) prešao je na njegovog mlađeg sina Hasana, koji se tada nalazio na školovanju u Gazi Husrev-begovom hanikahu u Sarajevu. Do njegovog povratka, dužnosti u tekiji obavlja stariji mu brat Husein.

na turskom i bosanskom jeziku, čime se svrstao u red pisaca alhamijado književnosti u Bosni.¹⁷⁰ Nije bio angažiran samo na polju tesavvufa nego i na polju književnosti i umjetnosti, o čemu ćemo govoriti u narednim poglavljima. U to vrijeme u Fojnicu došao je i Abdulvehab Ilhamija Žepčak. Nemamo izvora koji ukazuju na to koliko dugo je bio u Fojnici u medresi, ali na njega je šejh Abdurrahman Sirrija izvršio značajan utjecaj. Veliki sufija i muršid umro je 1847. god. Prvi šejh Sirrijin nasljednik na Oglavku bio je njegov stariji sin Abdulatif, a zatim mlađi sin Šakir. Poslije njegove smrti polovinom 19. stoljeća javljaju se još dvije značajne ličnosti; šejh Arif. ef. Kurd rodom iz Diyarbekira, radio je prvo kao muderis u fojničkoj medresi, zatim je bio šejh u Fojnici i Sarajevu. Druga značajna ličnost bio je fojničanin šejh Husni ef. Numanagić koji je bio i muderis u fojničkoj medresi, kasnije u visočkoj medresi, djelovao je u drugoj polovini 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća. Možemo vidjeti da su fojnički muderrisi a ujedno i šejhovi dali izuzetan doprinos važnosti tesavvufa u fojničkom kraju. Na osnovu ovih podataka možemo zaključiti da je tesavvuf bio glavni pravac ili metoda, koju su fojnička ulema i šejhovi propagirali.

¹⁷⁰ Čehajić 1986, 57.

4.5. Obrazovanje

Općenito govoreći, kod Osmanlija su postajala četiri tipa obrazovanja, sa različitim metodama i namjenama. Vladajuća klasa školovala se u Enderunu, obrazovnoj ustanovi u saraju, birokrati su obrazovanje sticali u kancelarijama po sistemu učitelj - učenik, u derviškim tekijama obrazovanje se pružalo sufijama, dok su medrese bile institucije u kojima su se školovali učenjaci.¹⁷¹ Obrazovne institucije (mektebi, medrese) u BiH nastajale su i razvijale se pod utjecajem ranije osnovanih škola u Osmanskom carstvu. Prva i najstarija učilišta u islamu bile su džamije. Pitanje širenja islamske kulture kroz obrazovanje do sada u historiografiji nije obrađeno u cjelini, te nam je cilj da napravimo iskorak u tom pogledu.

U fojničkom kraju džamije, mektebi, medresa i tekije bili su glavni nosioci islamskog obrazovanja. Najstariji historijski podaci kojima danas raspoložemo odnose se na Atik i Čaršijsku džamiju u Fojnici, te pored njih mektebe. Kadija Šaban ef. osnovao je Čaršijsku džamiju a pored nje mualimhanu i medresu polovinom 17. stoljeća. Učitelj u ovim školama imao je naziv muallim dok je učitelj u medresi bio muderris. Rezultati dosadašnjih istraživanja i podaci iz historijske građe nam daju mnogo vrijednih informacija o muderrisima fojničke medrese, te ćemo u ovom poglavlju govoriti o njima kao nosiocima obrazovanja fojničkog kraja.¹⁷² I. Kasumović navodi kako je u fojničkom kraju „karakteristična stanovita sufijska usmjerenost muderrisa koji su uz učenike bili glavni subjekti nastave.“¹⁷³

Detaljnije podatke o životu muderrisa nalazimo tek od druge polovine 19. stoljeća, kada u Fojnicu za muderrisa dolazi Arif ef. Kurd (1838.) i tu ostaje do 1868.¹⁷⁴ Tu se susreo i upoznao sa svojim zemljakom šejh Hadži Mejlijom, koji je u to vrijeme bio šejh tekije u Vukeljićima. Poslije smrti hadži Mejli babe 1854. godine, Arif ef. po dopuštenju svoga šejha nastavlja da djeluje i kao šejh tekije u Fojnici koja je zapaljena 1945. godine. On je djelovao u Fojnici do 1868. godine, kada odlazi u Sarajevo. Isticao se u poznavanju perzijskog jezika, predavao ga u daru-l-mualliminu i popularizirao njegovo učenje u Sarajevu. Zapažena ličnost koja je djelovala u Fojnici krajem 19. stoljeća jeste šejh hadži hfz. Husni ef. Numanagić. Rodio se u Fojnici 1853. godine. U ranom periodu završava mektebsko obrazovanje, postaje hafiz, te se školuje

¹⁷¹ Ihsanoglu 2004, 315.

¹⁷² Među njima posebnu pažnju privlače poznati šejh i osnivač tekije u Živčićima muderris ef. Husein Zukić (umro 1214./1799.), koji je povremeno bio gost medrese, zatim muderrisi Husein-ef. Zupčević i Ibrahim-ef. Zupčević (umro 1254./1838./39.), muderris i šejh Abdurrahman Sirri (umro 1263./1847.g.), Abdulvehab Ilhamija Žepčak, te Arif-ef. Kurd, rodnom iz Dijarbekira (umro 1890.).

¹⁷³ Kasumović 1999, 244.

¹⁷⁴ Buljina 1997, 447.

pred tadašnjim muderrisom Misrijine medrese, šejhom Skender-pašine tekije u Sarajevu, šejh Arif ef. Kurdom. Zatim je svoje obrazovanje nastavio u Istanbulu, Medini i Kairu. Pri povratku u svoje rodno mjesto Fojnicu, odmah je postavljen za muderrisa u medresi. Njegova predavanja u medresi, vazovi, koje je održavao, kao i uopće njegova učenost i vladanje, izazvali su interes kod fojničkog stanovništva i pribavili mu poštovanje i privrženost.¹⁷⁵ Do kraja njenog djelovanja, u medresi u Fojnici nastavničke dužnosti obavljalo je desetak muderrisa priznatog stručnog i društvenog ugleda. Možemo primijetiti da su poznate ličnosti poput Abdulvehaba Ilhamije Žepčaka učile u ovoj medresi. Tome su umnogome doprinijeli njeni muderrisi, koji su redom bili ljudi visokog obrazovanja i u više slučajeva sa položaja muderrisa u Fojnici odlazili na odgovornija radna mjesta u islamskoj vjerskoj hijerarhiji.¹⁷⁶

Ne znamo tačan broj učenika koje je medresa primala. Navodi se u osmanskim podacima iz 19. stoljeća da je u fojničkim mektebima i medresi bilo ukupno 520 učenika.¹⁷⁷ Prema H. Buljini medresu u Fojnici pohađalo je u prosjeku oko 20 učenika, djelimično smještenih u zgradi medrese.¹⁷⁸ Nastavni proces u medresi trajao je obično 8 - 10 godina, što je u normalnim uslovima zavisilo od nadarenosti i revnosti učenika koji su trebali da savladaju određena gradiva, kao i zalaganja nastavnika. Nosilac obrazovnog procesa u medresi bio je muderris (profesor).¹⁷⁹ Kada govorimo o metodama, osnovne metode u medresama bile su: memoriranje Kur'ana, ponavljanje, razumijevanje, diskusije i prepisivanje bilješki (kitaba).

Pored navedenih vjerskih institucija, u kojima se uglavnom izučavalo vjersko obrazovanje, postojale su državne ili svjetovne institucije zvane ruždije. One su bile prve škole državnog tipa prije same okupacije Austro-ugarske, za pripadnike svih vjeroispovijesti, te sljedeće stručne škole: Činovnička škola (Sabah mektebi), Učiteljska škola (Daru-l-muallimin), Popravilište (Islahana) ili Sirotište (Daru-š-šefeka) i Pripravna vojna škola (Mektebi-idadije).¹⁸⁰

¹⁷⁵ Treba spomenuti da je, dok je bio muderris u Fojnici, izučavao tesavvuf i ubrzo napredovao na tom polju, da bi kroz vrlo kratko vrijeme potpuno ovladao učenjem svog učitelja, te i sam postao tarikatskim šejhom. Kasnije je kao muderris prešao u Visoko i tu ostao do 1914. godine

¹⁷⁶ Neki su bili imami, kadije, a neki dolazili i do položaja muftije, kao hadži Muhamed ef. Fojničak.

¹⁷⁷ Godine 1871-1872. bilo je 11 mekteba i 1 medresa sa 520 učenika. Ovdje je prikazan broj učenika u mektebima i medresi. Grupa autora, 1987, 111.

¹⁷⁸ H. Buljina ne navodi koje godine je zabilježen ovaj broj učenika u medresi. Buljina 691.

¹⁷⁹ Od muderrisa se tražilo da predaje: Tefsir (Egzegezu Kur'ana), Hadis (Tradiciju), Ahkam (Šerijatsko pravo), Usul (Osnove šerijatskog prava), Kelam (Apologetiku), Me'ani i bejan (Poetiku i stilistiku), te ostalo što budu zahtijevali mjesto i običaj. Nakičević 1999, 102; Gazija-Pajt 2009, 302.

¹⁸⁰ Treba spomenuti da i danas postoji ulica Ruždija u Fojnici gdje se prvobitna škola Ruždija nalazila. Ćurić 1983, 135-136, 155.

4.6. Književnost

Dolazak osmanske vlasti i širenje islama na bosansko-hercegovačkom području u 15. stoljeću izazvali su velike društvene i kulturne promjene na stanovništvo Bosne. Naš fokus je utjecaj islamske kulture za vrijeme osmanske vlasti na fojničkog čovjeka, te kako je fojnički čovjek kao individua kroz literarni rad našao način da ispolji svoje duhovne promjene. Naravno, trebalo je proteći znatno vrijeme u razvoju islamske kulture, posebno u domenu književnosti i umjetnosti, jer orijentalni jezici do dolaska osmanske vlasti nisu bili poznati bosanskom stanovništvu. Potrebne su bile nove generacije iz kojih su se razvile pojedine ličnosti koje su njegovale islamsku kulturu, posebno književnost i umjetnost. Historiografija se nije bavila književnim opusom u fojničkom kraju, tek se fragmentarno spominju u pojedinim izvorima autori i djela iz Fojnice, te nam je cilj uobličiti i jednu takvu cjelinu. Sufijska prisutnost je odigrala značajnu ulogu i u književnosti fojničkog kraja.

Bosanska književnost na orijentalnim jezicima je ustvari dio osmansko-turske književnosti.¹⁸¹ U muslimankoj pisanoj književnoj i jezičkoj tradiciji u BiH za vrijeme Osmanlija primjetna su tri razvojna pravca: pisana aktivnost na narodnom (bosanskom) jeziku i bosančici (begovskom pismu, begovici), književnost na arapskom, turskom i perzijskom jeziku te alhamijado književnost.¹⁸² U fojničkom kraju također je bilo ličnosti koje su njegovale islamsku književnost, pisale na bosanskom, turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Već početkom 17. stoljeća, kada je Fojnica kao kasaba postala muslimansko središte, javljaju se ličnosti koje su znatno napredovale na polju književnosti.

Jedna od prvih ličnosti iz Fojnice koje historiografija navodi jeste Hadži Muhamed sin Jusufov, poznat pod pseudonimom (Čalabi). Rodio se u Fojnici 1123/1711. Svoje školovanje započinje u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu, a zatim u Carigradu. Nakon završetka školovanja vratio se u Sarajevo i radio kao bibliotekar Osman Šehidine biblioteke.¹⁸³ Iz Hadži Muhamedovih djela vidimo da je dobro poznao turski i arapski jezik. O kakvom naučniku se radilo govori i činjenica da je jedno vrijeme bio sarajevski muftija.¹⁸⁴

¹⁸¹ Šabanović 1973, 16.

¹⁸² Bešlija 2009, 453.

¹⁸³ Dok je boravio u Medini, gdje je obavio hadž 1161/1748. godine završio je djelo *Ṭabīb al-mubtedi'in* (Ljekar početnika) na turskom jeziku o arapskoj sintaksi. Pisano je po ugledu na djelo *Izhar* od Birgivije, samo su neke pojedinosti dodate iz djela *al-Hâdi*; *Mugni 'I-Lebib*; *Lubb al-lubab* i *Imtihan al-adkiyâ* (ispit oštroumnih). Vidi: Šabanović, 1973, 490.

¹⁸⁴ Dva puta imenovan, od 1172/1758. do 1177/1763. godine kada je bio smijenjen, ali je 1183/1769. godine ponovo imenovan. Međutim, dok je putovao prema Sarajevu umro je iste godine u Vidinu.

Najveći doprinos u pisanju i njegovanju islamske književnosti u fojničkom kraju pripada nakšibendijskom tarikatu i njegovim učiteljima. Unutar nakšibendijskog tarikata, odnosno u tekijским krugovima, njegovala se i stvarala literatura, a naročito poezija, koju karakteriše ideološka usmjerenost, mističko - filozofski pogledi na život i svijet.¹⁸⁵ Književni sastavi nakšibendija pisani su u prozi a najviše kroz stih, jer stih pruža bolju mogućnost izražavanja, a derviši su ih koristili prilikom izvođenja ilahija. Ilahije su pobožne pjesme koje su imale didaktičko-moralnu ulogu te buđenje emocija kod derviša. Svoja djela i sastave derviši su pisali ne samo na turskom, koji je bio osnovni medijum njihova razmišljanja i umovanja, nego i na arapskom, perzijskom i bosanskom jeziku. Prema H. Algaru, osim na turskom, ilahije i na bosanskom jeziku su dale značajan doprinos u širenju alhamijado književnosti u BiH.¹⁸⁶ Među stvaraocima nakšibendijskog reda posebno se ističu šejh Abdurrahman Sirrija, zatim Abdulvehab Ilhamija koji je jedan period svog školovanja proveo u Fojnici, a spominju se i šejh Husejn Zukić, šejh Mejli-baba, šejh Arif ef. Kurd i dr.¹⁸⁷

4.6.1. Šejh Abdurrahman Sirrija

Da nakšibendijski red nije ostavio traga samo u gradnji tekija i drugih vakufa, vidimo iz primjera oglavačke tekije u Fojnici, koja krajem 18. i polovinom 19. stoljeća doživljava kulturni uspon. Taj kulturni procvat doživjela je zahvaljujući šejhu Abdurrahman Sirriji i njegovom angažmanu na polju duhovnosti, društvenog aktivizma, umjetnosti i književnosti. Sirrija ne samo da se isticao kao praktični šejh koji vodi i odgaja na principima nakšibendijskog reda, nego je i u emocionalno - ekstatičnim trenucima stvarao djela od literarnog značaja.¹⁸⁸ Dati ćemo prikaz njegovog angažmana na polju alhamijado književnosti.

Pjesnički opus šejh Abdurrahma Sirrije obuhvata 24 pjesme od čega 3 na bosanskom i 21 na turskom jeziku.¹⁸⁹ Te su pjesme nastale u derviškim zbirkama (medžmuama).¹⁹⁰ Po sadržaju one su mistično misaone, didaktičke i pobožne. Zbog obima rada nismo u mogućnosti analizirati sve ilahije, ali kroz nekoliko primjera pokazati ćemo njihove osnovne vrijednosti i

¹⁸⁵ Čehajić 1986, 69.

¹⁸⁶ Algar 1972, 10.

¹⁸⁷ Šabanović 1973, 490-491; Nametak 1989, 211.

¹⁸⁸ Čehajić 1986, 69.

¹⁸⁹ Pjesme na turskom jeziku u originalu i prevodu objavio je njegov praunuk dr. Šakir Sikirić, poslije čega su one našle mjesta u više domaćih antologija alhamijado književnosti. Vidjeti više: Sikirić 1941, 2-22.

¹⁹⁰ *Medžmue* ili zbirke koje su ispunjene različitim književnim sadržajima i pjesmama bošnjčkih pjesnika, ali i drugih pjesnika sa Istoka, iz reda rukopisa koji su iznimno zanimljivi za proučavanje bh. kulturnog stvaralaštva i pisane riječi. Dvije medžmue koje ćemo ovdje spomenuti pisane su na turskom, bosanskom i perzijskom jeziku. Obje potječu iz porodice Sikirić sa Oglavka kod Fojnice. Rizvanbegović-Džuvic 2010, 34.

obilježja: Sirrijine pjesme na bosanskom jeziku izdavane su nekoliko puta do sada, a ovdje ćemo spomenuti jednu poznatu moralno-didaktičku ilahiju, u kojoj nam autor govori kakav učenik-derviš treba biti; „*Ako hoćeš derviš bit', valja srce očistit', Rabbu širka ne činit', La ilahe ilallah. Gr'jehova se pokajat', na gr'jehe se ne vraćat'. Dragom Rabbu robovat', La ilahe ilallah.*“¹⁹¹ Ilahije šejha Sirrije kao na primjer : „U pamet se ti obuj” „Ah dervišu otvor' oči”, „Ako hoćeš derviš bit”, sastavi su didaktičko-moralnog sadržaja u kojima Šejh Sirrija daje savjete dervišima i drugim simpatizerima sufijskog koncepta života kako da odnjeguju ideal visoke etike i uzornog vjerskog života.¹⁹²

Ilahije na turskom jeziku odlikuju se unutrašnjim dubinama i razmišljanima šejha Sirrije. Šejh Sirrija je kao učitelj želio proširiti poruku islama i tesavvufskog učenja, te je tako stvarao alhamijado književnost. U daljim izlaganjima pokušaćemo analizirati i dati kritički pristup njegovoj poeziji na turskom jeziku. U ilahiji Munadžat (Molitva) šejh Sirrija pokazuje svoju skromnost, pokornost i ovisnost prema Gospodaru, traži darove Poslanika Muhammeda, dok vino u sufijskoj terminologiji označava čežnju, ljubav ka spoznaji Gospodara.

„*Siromah sam i moj pogled je uperen prema (Tvome) daru, pruži mi Čašu napitka Tvoga miljenika, i daj mi vino rukom Tvoje dobrote.*“¹⁹³

Drugi stih ukazuje na šejh Sirrijinu želju da bude rob jedino Gospodaru, što iskazuje riječima „*uzmi me za povjerljivog slugu*“, dalje u borbi sa samim sobom traži od Gospodara da ga spasi njegove ljudske slabosti, smutnje i želja za prolaznim svijetom.¹⁹⁴ U još jednoj pjesmi na turskom koju je preveo Dr. Sikirić, šejh Sirrija ukazuje na svoje vjerovanje, put i pravac kojem pripada.¹⁹⁵ Većina ovih ilahija govore o etici života pripadnika nakšibendijskog reda.¹⁹⁶ Navedeni malobrojni primjeri njegovih stihova daju nam samo siluetu književnog opusa šejh Sirrije, ploda njegovih unutrašnjih razmišljanja i poimanja zaljubljenog šejha. Trebamo

¹⁹¹ Sikirić 1941, 20.

¹⁹² Ove tri ilahije pisane su na bosanskom jeziku, sa dosta ritma i harmonije gdje bi derviši učili prilikom boravka u tekiji kako bi nadahnuli svoje biće i ljubav prema Gospodaru a ujedno se opomenuli kako treba moralanim životom živjeti. Čehajić 1986, 73.

¹⁹³ Više vidi: Sikirić, 1941, 5.

¹⁹⁴ „*Premda sam prost čovjek, uzmi me za povjerljivog slugu, spasi me od težnje moje strasti. Oslobodi me smutnje ovog svijeta i spasi me zemaljskih težnji.*“ Vidi: Isto.

¹⁹⁵ On spominje Jednoću Allaha, vjerovanje u Poslanika Muhammeda, da slijedi pravac hanefijski i da pripada redu ili tarikatu (putu) nakšibendijskom. Šejh Sirrija kaže „*samo je Allah Bog, Muhammed je naš Poslanik, naša vjera je Islam, Kur'an nam je vođa, hvala Bogu i blagodarnost Bogu.*“ Također u drugoj strofi govori o njegovoj pripadnosti ; *samo je Allah Bog, naš je pravac hanefijski, naš red nakšibendijski, Behaudin je naš patron, hvala Bogu i blagodarnost Bogu, samo je Allah Bog.*“ Isto, 11-12.

¹⁹⁶ Šejh Sirrija jasno u ilahijama govori o vjerovanju u Allaha, slijeđenju poslanika Muhammeda, hanefijskog pravca, nakšibendijskog reda te također jasno govori dervišima kako da vode život da bi postali pravi moralni vjernici.

spomenuti da je osim šejh Abdurrahmana Sirrije ilahije pisao i njegov učenik koji ga naslijeđuje šejh Mejli-baba, te učenik šejh Mejli-babin šejh Arif ef. Kurd. Šejh Mejli-baba djelovao je u periodu od 1820. do 1854.¹⁹⁷ Osim uloge šejha, pisao je i njegovao alhamijado književnost. Iza njega ostale su dvije ilahije koje se čuvaju u zbirci (medžmue) u Bošnjačkom institutu.¹⁹⁸ Kroz nekoliko stihova ćemo predstaviti i literarni rad šejh Arifa čiji književni opus još uvijek nije procijenjen od strane književnih historičara. Polovinom 19. stoljeća došao je u Fojnicu da radi kao muderris, gdje upoznaje tesavvufskog učitelja šejha Mejliju. Šejh Arif Sidki je vjerovatno pri prvom susretu sa Fojnicom u stanju nadahnuća napisao stihove¹⁹⁹ Stihovi ukazuju na jednog tesavvufskog pjesnika, koji je svoje emocije i nadahnuće pretočio u riječi. Druga njegova ilahija govori o ljubavlju prema Ehli Bejtu,²⁰⁰ poslušnosti šejhu, borba protiv strasti, ljubav prema Bogu itd.²⁰¹ Možemo zaključiti da je tesavvuf utjecao na širenje književnosti, koja se u fojničkom kraju ogleda kroz vjerske motive.

¹⁹⁷ Također, o životu i radu šejh Arifa ef. Kurda zvanog Sidki ili Zelenjak ostavio je kratku biografiju Dr. Š. Sikirić.

¹⁹⁸ Kroz nekoliko stihova iz dvije ilahije, pokušati ćemo objasniti njegove ilahije. Prva govori o putu šejh hadži Mejlije koji priča kako je u bolu došao do svog učitelja Sirrije, spominje Poslanika, i zahvaljuje Allahu na Njegovoj blagosti što je ga uputio na pravi put, jer ga je Sirrija upoznao sa Gospodarevim tajnama. U stihovima kaže; „Allah, Allah, tražeći dermana u mom dertu sam došao do Sirrije. Ja Resulallah, budi darežljiv, ja sam došao goreći do Sirrije. Uzvišeni Hakk je pokazao svoju blagost prema meni, dao mi je dozvolu u ljubavi. Došao sam do izvorišta, do Sirrije. Kroz Sirriju upoznao me sa Njegovim Sirrom (tajnom).“ Njegov književni opus proisticao je iz hala (stanja) i ilhama (nadahnuća) iz kojih će prenijeti poruke o važnosti šejh Siirije kao njegovog učitelja. Također i u drugoj ilahiji navodi kako vjernik treba pronaći učitelja i pratiti upute svog učitelja u svakom poslu kako bi dostigao Njegovu blizinu. Kaže; „Ako robu bude pomoć od Allaha, trudit će se naći muršida. Jedan ašik kad bude drug Kjamilu, u svom poslu obraća se muršidu.“ Rizvanbegović-Džuvic 2010, 60-62.

¹⁹⁹ „Stigoh u neki grad (misli na Fojnicu) i zavikah “On!On!” Odgovoriše mi: “On! On!” i ja stigoh u tuđinu. Zaljubljeni se skupiše pa se opiše pijanstvom vječnosti, Uхватih se u krug, koji je opojen sa “On, On”. U sredinu sam ušao i obred započeo. I tu sam do spoznaje Božijeg jedinstva došao. Unišao sam u rajski perivoj, Čije su ruže blaženstvo i čiji miris opaja. Okolo je bosijok, a prema meni Ljubljeni Sidkija! Bez duše sam prispio u Božiju blizinu.“ Njegovi stihovi kazuju kako je stigao u novi grad, sigurno misleći na Fojnicu. Kada govori o zaljubljenima, sigurno misli na dervise koji su se skupili u krug da čine obred - zikr. Dalje kaže da je to za njega rajski perivoj i da je tu spoznao i našao Božije jedinstvo. Vidi: Sikirić 1942, 107–108.

²⁰⁰ *Ehli bejt* - porodica poslanika Muhammeda a.s.

²⁰¹ Šejh Arif je zapisao; „Sjaj Njegove ljepote, sastanak s Bogom, jasno će se pokazati, ako srce bude prazno (od pomisli na drugo). Ako tražiš Boga i želiš da Ti budu vođe Hasan, Husejn, Muhammed i Ali, onda služi šejhu, a srce kristaliziraj, pa će ti se ukazati Njegova ljepota poput puna mjeseca. Ako želiš Miloga i Njegovu blizinu, udri po vojsci strasti mačem Njegove veličine. Ne slijedi strasti, ne zastaj na putu, svoga prijatelja ne vrijeđaj, i kani se nagađanja (o Bogu). Sidkija! Ti u svom srcu zažeži vatru ljubavi, pa dan-noć spominji Boga.“ Sikirić 1942, 108.

4.7. Kultura knjige: pismenost, prepisivačka djelatnost i vlasnici knjiga

Širenjem islama na bosansko - hercegovačke prostore u 15. stoljeću i postepeno prihvatanje islamske kulture i civilizacije, značilo je za čovjeka nove predodžbe o svijetu i društvu oko sebe. O značajnom napretku i doprinosu bosanskih muslimana na polju kulture, naročito duhovne, za vrijeme osmanske vladavine svjedoče brojni izvori. Nepochjenjiva je njihova ostavština u vidu brojnih knjiga, rukopisa i drugih dokumenata. Dokumenti koje je zabilježila historiografija nalaze se u arhivima i bibliotekama u vidu zbirki i kataloga. Posebno treba istaknuti radove M. Ždralovića,²⁰² Z. Fajića,²⁰³ M. Jahić,²⁰⁴ M. Mujezinovića,²⁰⁵ A. Zubčevića²⁰⁶ i dr. koji su doprinijeli očuvanju i razumijevanju kulture knjige u osmanskom periodu.

U vrijeme dok se knjiga umnožavala i širila prepisivanjem, u islamskom svijetu centri prepisivačke djelatnosti bile su medrese.²⁰⁷ Zanimanje za učenje, pisanje, proisticalo je u prvom redu iz vjerskih pobuda. Islamski kulturni centri za opisemnjavanje i kulturni napredak u fojničkom kraju bile su džamije, mektebi, mualimhana, medresa i tekije.²⁰⁸ Istraživanjem možemo zaključiti da su medresa i tekija bile najznačajniji centri njegovanja književnosti, umjetnosti i kulture knjige. Dosadašnja historiografija nije se bavila pitanjem kulture knjige konkretno u fojničkom kraju, te ćemo mi napraviti taj iskorak na putu daljih istraživanja. Na ovu temu otvaramo slijedeća pitanja: koliko podataka o prepisivačkoj djelatnosti nalazimo, o vlasnicima knjiga i literaturi koja je bila predmet prepisivanja?

Knjiga i prepisivačka djelatnost u vrijeme o kojem govorimo dobija na važnosti činjenicom da tada knjige još nisu bile štampane, da su bile skupe i nedostupne široj masi ljudi.

²⁰² Ždralović 1988.

²⁰³ Fajić 1997; 1999; 2003.

²⁰⁴ Jahić 2000.

²⁰⁵ Mujezinović 1976.

²⁰⁶ Zubčević 2010, 431- 450.

²⁰⁷ Mujezinović 1976, 21.

²⁰⁸ U razgovoru sa Ahmed ef. Vukovićem, imamom stare Atik džamije u Fojnici, saznajemo da je nedavno u džamiji pronađen Kur'an star oko 300 godina, kojeg su mještani sakrili od Eugena Savojskog dok je prolazeći kroz grad zapalio džamiju. Ovo otkriće je izuzetno značajno za islamsku kulturu, pogotovo kaligrafsku umjetnost. Također, u džamiji je pronađen znatan broj knjiga pisanih na osmanskom i perzijskom jeziku, što je pokazatelj visokog stupnja islamske kulture u fojničkom kraju. Naprimjer; tefsir Bejdavija koji je napisan na osmanskom jeziku, kao i arapsko-turski rječnik za kojeg turski historičari tvrde da je vrlo rijedak čak i u Turskoj. Pronalazak, analiza i očuvanje ovih dokumenata, knjiga i drugih spisa velik je doprinos historiografiji i islamskoj kulturnoj baštini BiH.

Naravno, isto stanje je i u fojničkom kraju, a većina autora bili muderrisi, softe, kadije, muftije, hodže, mule, derviši i šejhovi, dok u nekim slučajevima nailazimo na anonimne autore iz Fojnice.²⁰⁹ Prepisivači su u Fojnici, kao i u drugim krajevima, morali imati prirodan talenat za književnost i umjetnost te su u praksi prepisivanja ukrašavali knjige, što je izraslo u jedan vid umjetnosti, ali su kroz knjige, medžmue, zbirke, ilmihale i druge vrste literature prvenstveno prenosili znanje. Govorili su i pisali, osim maternjeg, na arapskom, perzijskom, osmanskome i turskom jeziku i pismu. Na osnovu rukopisa možemo primijetiti da su mnogi fojnički prepisivači boravili u Fojničkoj i Gazi Husrev - begovoj medresi. Prepisivači knjiga skoro redovno bilježe i datume kada su knjigu prepisali te svoja imena. Fojnički autori naglašavaju svoj rodni kraj Fojnicu, često sa Fojničavi, Fojničanin ili Fojničali.

Hronološki ćemo prikazati nekoliko primjera rukopisa na osnovu kojih možemo utvrditi kakva su djela prepisivana i ko su njihovi autori. Jedno od prvih djela koje izvori spominju jeste “*Dabitat al-gumu*”, prepisao ga je nepoznati prepisivač u mjesecu Muharremu 1019/1610. godine, na prvom zaštitnom listu stoji bilješka da je vlasnik rukopisa bio Munla Derviš b. al-hagg Hafiz-efendi dok je bio u Fojničkoj medresi.²¹⁰ Ranije smo naveli da su dvojica mevlivija, Mustafa i Husrev sin Mustafin, prepisali dva Kur’ana 1615. i 1648. godine.²¹¹ Iz drugog primjera saznajemo da fojnički muslimani često koriste djela Bergivije kao i drugi muslimani širom Bosanskog ejaleta i Osmanskog carstva. Djelo “*al-Vesilet al-Ahmediyye wad-dari ‘at as-sarmadiyye fi šarh at-Tariqat al-Muhammadiyye*“ jeste komentar djelu *at-Tariqat al-Muhammadiyye* sa područja propovjedništva i etike. Osnovno djelo napisao je Bergivi (umro 1573. god.), a ovaj komentar potječe od Mevla Redžeba, bin Ahmeda, kojeg je dovršio 1087.

²⁰⁹ M. Ždralović je spomenuo nekoliko prepisivača koji su u potpisu naglasili svoja zvanja: kadija Abdulmumin b. Muhamed iz Fojnice 1787., hodža Ibrahim b. Abdulmumin, od derviša ili šejhova Abdurrahman Sirri b. Muhamed b. Fadllulah Nakšibendi 1811. u Fojnici, te jedan anonim iz Fojnice koji je napisao djelo „*Fetawi*“ - Zbirka fetvi raznih muftija, dok je vjerovatno bio u Podgorici na službi 1126/1714. itd. Vidi: Ždralović 1988, 113, 258, 261, 265, 268.

²¹⁰ Djelo pripada arapskoj gramatici. Na osnovu ovog rukopisa možemo konstatovati postojanje prepisivačke djelatnosti u Fojnici početkom 17. stoljeća. Autor je po zanimanju bio mula, dok mu je ime vjerovatno bilo Derviš, ili je bio pripadnik derviškog tarikata. Otac mu je bio iz reda uleme na što ukazuje i sama titula hadžija i efendija, dok titula Hafiz ukazuje na onoga koji zna Kur’an napamet. Također, možemo primijetiti da je autor bio u Fojničkoj medresi, te da je djelo uvakufjeno za medresu u Travniku. Vidi: Jahić 2000, 282.

²¹¹ Mlađi prijepis nalazi se u Fojnici, a stariji u Dubrovniku. H. Buljina navodi da je Mustafa identificiran kao Kjatib Mustafa Bošnjak, poznati pjesnik i kaligrafa. Njega spominje i Evlija Čelebija kao glavnog instrumentalistu u mevlivskoj tekiji na Bentbaši. Vidi Buljina 1997, 879-880.

(1676.) godine. Prepis komentara dovršio je Ahmed Fojničanin, za vrijeme njegova naukovanja u gradu Sarajevu, u medresi Husreviji, 1156. (1743.) godine.²¹²

Iz trećeg primjera saznajemo da su fojnički muslimani pokazivali veliko zanimanje za islamske propise o namazu i braku, navodimo primjer Salih b. Ibrahima koji je prepisao dva djela iz fikha 1136/1723. godine.²¹³ Sarajlija hadži Ali timurdžija je za fojničku medresu uvakufio jednu knjigu,²¹⁴ iz polja astronomije nalazimo dva djela,²¹⁵ zatim djelo iz logike,²¹⁶ i djelo *Bayādi-zāde ibn Huṣṣāmuddīn al-Bosnawija* (um. 1098/1687.) pod naslovom *'Usulu 'd-dīn*. Ovo djelo je zanimljivo za nas jer je rijetko i jer ga je prepisao 'Abdulwahhāb b. 'Abdulwahhāb (Ilhamija Žepčak) u Fojnici, koji se pojavljuje kao prepisivač još nekih djela u posjedu Bošnjačkog instituta, a moguće je da su neka od njih pisana u Fojnici.²¹⁷ Značaj Ilhamije kako za književnost tako i za tesavvuf nam je od ranije već poznat, a želimo istaći da je djelovao i pisao u Fojnici, te se afirmisao kod tadašnje uleme i šejhova fojničkog kraja. On je, osim svojih književnih djela, iza sebe ostavio i brojne rukopise.

Nemamo podataka o općenitoj pismenosti stanovništva fojničkog kraja, ali navedeni podaci nam ukazuju na značajnu posvećenost i doprinos pojedinaca ovog kraja kulturi knjige. Podaci o knjigama u privatnom vlasništvu iz prošlosti važan su izvor za proučavanje kulturne povijesti jednog naroda.²¹⁸ Vrstan primjer jedne privatne biblioteke u fojničkom kraju jeste biblioteka šejh Abdurrahmana Sirije u 19. stoljeću. Nešto više o tome pisao je Z. Fajić u radu *“Biblioteka šejha Abdurrahmana Sirije sa Oglavka.”*²¹⁹ Prema Z. Fajiću, u sidžillu bivšeg sarajevskog šeriatskog suda popisana je sva njegova imovina među kojom i njegova biblioteka

²¹² Također, nalazimo još jedno djelo *“Šerh-i Risale-i Bergivi”*- komentar Bergivijevoj *“Vasijetnami”*, autora Ali al-Qonyawija, koje je u Fojnici prepisao Abdullah sin Hasan-Bega (Čakalović) 1270/1853. godine. Vidi: Mujezinović 1976, 25; Fajić 1997, 522; Ždralović 1988, 305.

²¹³ Prvo djelo pisano je na arapskom jeziku o namazu *„Al-Muqaddima fi's-sala“* autora Abu al-Layth al-Samarqandija, te drugo na turskom o vodiču za supružnike *„Muršid El-Muteehhil(in)“*, autora Mahmuda b. Qutbuddina al-Izniqija. Ždralović 1988, 122.

²¹⁴ Na prvoj strani lista stoji bilješka o uvakufljenju i mali pečat ranijeg vlasnika: as-sayyid šayh Muhammad Sidqi. Djelo je *Bahr al-Kalam* koje je prepisao 'Ali b. Muharram al-Fojničawi (iz Fojnice), mjeseca 1. rebiul-evvela 1172/1758. godine. Fajić 2003, 419.

²¹⁵ Dva djela pod nazivom *„Risala al-Handasiyya“* i *„Risale-i Rub-i da'ire“* koje je 1163/1749. prepisao Osman b. Jusuf Fojničavi. Ždralović 1988, 164.

²¹⁶ U četvrtom primjeru imamo djelo *“Mugni at-Tullab”* (Šarh al-Isagudži), komentar Abharijeva djela iz logike, autor Muhammed ibn hafiz Hasan al-Magnisawi (umro 1807.). Prepis završen 1262/1845. Na kraju komentara je ime ranijeg vlasnika: Salih Fojničali. Zanimljivo je da vlasnik ovog rukopisa kaže da je knjigu kupio u Sarajevu za četiri groša. Fajić 1999, 138.

²¹⁷ Nametak/Trako 2003, 59.

²¹⁸ Zubčević 2010, 431.

²¹⁹ Fajić 1985, 55-68.

koja je imala 94 naslova, odnosno 107 svezaka, u vrijednosti od 4.722 groša, kao i dva mushafa u vrijednosti od 420 groša.²²⁰ Na osnovu naslova, možemo primjetiti da su knjige šejh Sirrije većinom iz oblasti tesavvufa. Uočljivo je da u njegovoj biblioteci najviše djela jednog autora jesu djela Ismail Haqqi Brusevije.²²¹ Iz popisa se, također, vidi da je Sirri posjedovao knjige na sva tri orijentalna jezika iz čega zaključujemo da je on morao dobro poznavati ove jezike.²²² Sve ove knjige nastradale su u Drugom svjetskom ratu.

Nekoliko rukopisa smo istakli, a postoji još rukopisa koje u budućnosti treba analizirati i dodatno istražiti. Svi oni govore o islamskoj kulturi tj. propisima vjere, arapskoj gramatici, tesavufskom učenju itd. Iz njih ujedno učimo i o istaknutim ličnostima fojničkog kraja koje su u to vrijeme gajile umijeće prepisivanja, književnost i umjetnost, a posebno se istaknuo šejh Abdurrahman Sirija u 19. stoljeću.

²²⁰ Fajić 1985, 55.

²²¹ Isto.

²²² Navodimo nekoliko knjiga šejh Abdurrahmana Sirrije iz popisa privatne biblioteke; 1. „*Ruh al- bayan*“; komentar Kur'ana na arapskom jeziku. Napisao Ismail Haqqi al-Brusawi, umro 1137/1724. 2. „*M'arifetname Haqqi*“, enciklopedijsko djelo o tesavvufu, etici i drugim islamskim naukama. Napisao Šayh Ibrahim Haqqi b. Derviš 'Otman al-Arzarumi as-Sufi al-Hanafi, umro 1195/1780. 3. „*Šarh fusus*“, Komentar tesavvufskom djelu „*Fusus al-Hikem*“. Osnovno djelo napisao je Muhyiddin Abu 'Abdullah Muhammad b. 'Ali, Ibn 'Arabi, umro 638/1240., a ime komentatora nam je nepoznato. HH II, 1261. 4. Komentar Hafizovom „*Divanu*“ na turskom jeziku. *Divan* na perzijskom jeziku napisao je Šamsuddin Muhammad Hafiz aš-Š'irazi, umro 792/1388-9., a ovaj Komentar Ahmad Sudi al-Bosnavi, umro 1005/1596. HHI, 383-4. 5. „*Šarh šama'il-i šarif*“, komentar zbirci hadisa „*Šama'il-i šarif*“ o ličnosti i životu Božijeg poslanika Muhamed a. s. Osnovno djelo napisao je Abu'Isa Muhammad b. 'Isa at-Tirmidi, umro 279/892., a komentator nam je nepoznat. K. Dobrača I, 123. 6. „*Gulstan*“, djelo na perzijskom jeziku moralno didaktičkog sadržaja, protkano pričama, anegdotama i sentencijama. Napisao Šayh Abu 'Abdullah Mušrifuddin b. Muslihuddin Sa'di aš-Širazi, umro 691/1292. HH II, 1504. 7. „*Ustuvani*“, Priručnik o islamskom vjerovanju, vjerskom čišćenju i namazu, od nepoznatog pisca. K. Dobrača II, 1560. Zatim mnogo drugih islamskih djela o Kur'anu, Poslaniku Muhammedu, ilmihalu, tesavvufu, rječnicima, namazu, poeziji, astrologiji itd. Detaljnije svih 97. djela vidjeti: Fajić 1985, 55-68.

4.8. Umjetnost

Na pojavu arapskog pisma kao nosioca islamske kulture i umjetnosti u Bosni, a prije službenog dolaska osmanske vlasti, utjecale su sve jače trgovinske veze Zapada s Istokom, ali i nastanjivanje derviša u Bosni.²²³ Umjetnost je, kao i pismenost, poprimila specifična i raznolika obilježja i razvijala se na postojećim religijskim tradicijama.²²⁴ Kod muslimana posebno se razvila umjetnost kao što su tehnika lijepog pisanja (kaligrafija) na arapskom jeziku i ukrašavanje rukopisa.²²⁵ Nešto više o islamskoj umjetnosti, kaligrafiji i kronogramima pisali su autori H. Redžić, M. Teparić, M. Mujezinović, S. Balić i dr. Kako smo ranije primijetili tokom analize književnosti i kulture knjige u fojničkom kraju, knjige su prepisivane a oni koji su imali dara, stvarali su lijepu umjetnost-kaligrafiju. Najviše su prepisivani Kur'ani, divani i druga islamska književna djela. Ovaj vid umjetnosti zaslužuje našu posebnu pažnju jer je jako zastupljen i u fojničkom kraju. Kaligrafija rukopisa, prijenosnih panela (*levhi*), u kamenu na građevinama (*tarih*) i nadgrobnim spomenicima (*nišanima*) djela su neprocjenjive vrijednosti.

4.8.1. Kaligrafija u fojničkom kraju

Umijeće kaligrafije širilo se u fojničkom kraju postepeno sa širenjem islama. Prijepisi dokumenata, knjiga i druge islamske literature govore nam o jačanju islamske kulture i umjetnosti kaligrafije. Posebno zapažene ličnosti u njegovanju kaligrafije u fojničkom kraju dolazile su iz redova derviša i uleme. Treba napomenuti da fojnički rukopisi nisu u cjelini analizirani, te postoji znatan broj rukopisa u arhivima i bibliotekama koje trebamo analizirati, jer ti rukopisi osim književne imaju i umjetničku vrijednost. Važan izvor za temu kaligrafije i rukopisa je „*Katalog arapskih, turskih, perzijski i bosanskih rukopisa*“ koji se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Također, treba spomenuti i rad M. Teparić,²²⁶ koja je obradila kaligrafske radove Bošnjaka u 19. i 20. stoljeću. Rukopisi fojničkih autora koje smo ranije

²²³ M. Teparić navodi da se kaligrafija i ukrašavanje rukopisa „prenosila na kamen i tvrde površine na vjerskim objektima, turbetima, nišanima, mostovima i sl. Iluminiranje rukopisa u osmanskom periodu radili su, sa ostalim zanatlijama, i hattati koji su se bavili kaligrafskim ispisivanjem tekstova na arhitekturi i nadgrobnim spomenicima, prepisivanjem knjiga i njihovim ukrašavanjem.“ Vidi: Teparić 2016, 114.

²²⁴ Kako to navodi S. Balić; „Izvanredno velikom značenju Kur'ana u životu muslimana ima se pripisati da arapsko pismo i njegovo umjetničko oblikovanje spadaju na Istoku u najotmenije grane umjetnosti.“ Vidi: Balić, 1994, 169.

²²⁵ Redžić 1982, 131.

²²⁶ Teparić 2016.

spomenuli su pisani lijepim kaligrafskim pismom *nesh*, *taliq* i *nastaliq*.²²⁷ Sačuvane rukopise ukrašavane kaligrafijom pratimo od 17. stoljeća kada prisutnost kaligrafije u fojničkom kraju postaje vidljiva pa do kraja osmanske vlasti 1878. godine.

Jedan od najznačajnijih perioda umjetnosti kaligrafije u fojničkom kraju desio se u 18. stoljeću, vremenu djelovanja šejh Abdurrahman Sirrija, koji je ujedno bio i istaknuti kaligrafa. Kao kaligraf radio je prijepis *mushafa* i dvije *levhe* koje mu se pripisuju.²²⁸ (slika 3.1. i slika 3.2.) Nemamo pouzdanih podataka o tome da li je Sirrija učio kaligrafiju od nekoga ili je bio samouk. Analizom prve *levhe*, (slika 3.1.), Meliha Teparić u doktorskoj studiji kaže: "Premda ova levha djeluje dosta provincijski, u njoj se naslućuje tendencija k profesionalnom kaligrafskom ispisu."²²⁹ Kaligrafski tekst pisan je *dželi sulus* stilom i crnim tušem (*is murekeb*). Druga levha se također pripisuje autoru šejh Abdurrahman Sirriji (slika 3.2.) Na samoj levhi nalazi se Kur'anski ajet. I za drugu levhu Sirrija koristi istu tehniku pri izradi kaligrafije, tj. pisana je *dželi sulus* stilom, crnim tušem (*is murekeb*), vjerojatno je izrađena u tradicionalnoj kaligrafskoj tehnici na papiru koji je kaširan na drveni panel.²³⁰ Iz ove analize levhi primjećujemo da je fojnički kraj u 18. stoljeću imao svog kaligrafa hattata šejh Abdurrahmana Sirriju, koji je ostavio svoj trag i na ovom polju umjetnosti.

²²⁷ Navest ćemo nekoliko autora i primjera kaligrafije u rukopisu; *Neshom* je pisao Munla Derviš b. al-hagg Hafiz-efendi dok je bio u Fojničkoj medresi, vjerovatno 1610., godine, Ahmed Fojničanin 1156/1743. u Husreviji, *nash* sa malom primjesom *nastaliqa* 'Ali b. Muharram al-Foyničawi (iz Fojnice), mjeseca 1. rebiul-evvela 1172/1758. godine, dok *taliqom* pisao je Salih Fojničali 1262/1845. godine. Vidjeti više: Jahić 2000, 282; Mujezinović 1976, 25; Fajić 2003, 419; Fajić 1999, 138.

²²⁸ U prijepisu Kur'ana koji se čuvao u Mustafa-pašinoj džamiji u Skoplju, iz potpisa saznajemo: „*Prepisao siromašni Božiji rob šejh Abudurrahman Sirri, nakšibendi, Bosnevi, sin Mehmed ef., sina Fadlullah ef. Bog se smilovao prepisivaču i njegovim roditeljima i oprostio im njihove grijeh. U Bosni godine 1255. h. (1839-1840).*“ Rukopis ima 304 lista i veličine je 20 x 13. Pisan je *sulusom*. Rukopis je relativno dobro očuvan. Vidi: Traljić 1978, 59-62.

²²⁹ Kod šejh Abdurrahmana Sirrije sadržajno na levhama nalazimo odlomke kur'anske sure Baqara: „*Fa sayakfikahum Allāh wa huwa al-samī' al-'alīm – Allah će te sigurno od njih zaštititi, jer On sve čuje i sve zna. Kur'an (2:137)*“ Ustvari kroz ovaj ajet dao je određenu duhovnu poruku. Teparić 2016, 147-148.

²³⁰ Vidimo da je kroz određene ajete šejh Sirrija ostavljao duhovnu poruku: „*Mubašširan bi rasūl ya'tī min ba'dī ismuhu 'Aḥmad – I da vam donesem radosnu vijest o Poslaniku čije je ime Ahmed, koji će poslije mene doći.*“ Kur'an (61:6) Isto, 148.

4.8.2. Kronogrami kao izraz umjetničkog i književnog stvaralaštva

Arapsko pismo, kao i njegove umjetničke vrijednosti, u BiH se nalazi i na kamenu u obliku natpisa (*tarih*) na portalima sakralnih i profanih objekata. Ovi natpisi obavještavaju o godini gradnje objekta, ali često daju i druge podatke kao što su primjerice imena *vakifa*, vjernika-donatora koji su zavještali novac za gradnju. Drugi vid kaligrafskih natpisa u kamenu nalazi se na nadgrobnim spomenicima (*nišani*).²³¹ Ono što je je potvrđeno i analizom materijalnih dokaza *nišana* i *turbeta* u BiH, jeste, da se *nišani* i *turbeta* kao jedno umjetničko bogatstvo pojavljuju tek od 17. i 18. stoljeća, relativno kasno, cijelo stoljeće i pol otkako je u Bosni uspostavljena osmanska vlast. Ipak, prvi pravi uzorci kaligrafske umjetnosti arapskog pisma vjerovatno su se mogli naći na zidovima džamijske dekoracije, koje su oslikavali osmanski umjetnici, angažirani preko osnivača *vakifa*.

Navesti ćemo nekoliko primjera kronograma koji su doprinijeli islamskoj umjetnosti u fojničkom kraju. Jedan od široko poznatih fojničkih epigrafičara koji je sastavljao kronograme jeste Abdušekur Šakir Sikirić, mlađi sin šejha Abdurrahmana Sirije, školovao se u Sarajevu i Istanbulu, gdje je vjerovatno učio o kaligrafiji.²³² Abdušekur se spominje kao sastavljač i kaligraf kronograma povodom gradnje konaka Morali Kamil Mehmed-paše na Oglavku,²³³ kronograma o gradnji turbeta šejha Abdurrahmana Sirije,²³⁴ te kronograma kojeg je napisao povodom smrti šejh Husein Zukića, a koji se i danas čuva u njegovom turbetu.²³⁵ U turbetu

²³¹ Teparić 2016, 4.

²³² Isto, 155.

²³³ O gradnji konaka Morali Kamil paše ispisan je lijepim *talik* pismom na debljem papiru, veličine 83 X 55cm, nalijepljenom na dasku sa ramom. Prvobitno je kronogram stajao nad ulazom u glavnu prostoriju konaka. Konak Morali Kamil Muhamed-paše porušen je poslije drugog svjetskog rata, a levha sa ovim natpisom danas se čuva u tekiji. Zadnja dva stiha glase; „Njegova iskrenost i odanost jasna je učenima, suze radosnice teku iz očiju zanesenih, odanih i zaljubljenih. Šakire, iz dva kraka tvoga pera izade potpun kronogram: Mušir Kamil Muhamed-paša sagradio je dvorac. (1262. - 1846.)“. Mujezinović 1998, 486.

²³⁴ Kako vidimo, turbe je podigao Ali-paša Stočević Rizvanbegović, a kronogram o njegovom vakufu spjevao je mlađi šejh Sirijin- sin Šakir. Kronogram je napisan lijepim *talik* pismom na papiru, nalijepljenom na dasku i uramljenom, i danas se nalazi u turbetu šejha Sirije. Prepis i prevod glasi; “Vezir bez premca, Džemovih vrlina, Asaf svoga vremena, Namjesnik Hercegovine Ali Galib-paša, lav svijeta. U sjenci njegove pravednosti našli su mir odličnici i puk. Iz mora njegove darežljivosti kaplju dobra djela, Pa evo posebno sagradi i ovo divno posjetilište, Koje danonoćno Dosjećuju s ljubavlju sfere i zvijezde. Počivalište ove Čiste osobe je kibla nevoljnika. Ono je Kaba zaljubljenih i izvor mora blaženosti upućenih. Šejh Sirijino čisto ime je riznica božanske tajne, On je kutb svijeta, veliki gavs, predvodnik hadžegana? Pero nije u stanju izreći ni hiljaditi dio opisa u njegovu pohvalu, Pero se pokaza nemoćnim, a opisivači zamuknuše. Grobu moga oca tajanstveni glas reče kronogram, Šakire: Ovo turbe je surmedan srčanog oka i kutba (1263./1847.)”. Sikirić 1941, 48.

²³⁵ U turbetu šejha Huseina danas se čuva levha sa tekstom ispisanim na papiru, nalijepljenom na dasku, a čiji tekst je spjevao šejh derviš Abdušekur Šakir, sin šejha Sirije. Slijedeći hvalospjev šejhu Huseinu: „Šejh Husein je vladar carstva tajanstvenosti (*ilmi ledun*), Vojnik Božje dobrote i tvrđava misticizma, šejh Husein. On je odraz svjetla Božijeg i odabrano zrno bisera, Poznavalac Božjih tajni i ujedno riznica, šejh Husein. On je oslonac nasljedstva tajni Istinitog, i nasljednik prijestolja bogougodnika, okrunjeni šejh Husein. Predvodnik nakšibendija, šejh Husein.

šejha Huseina nalaze se još dvije levhe, sa sentencama o tesavvufu. Jednu od tih levhi izradio je derviš Murad, sin Šehsuvar Alije Kengurevi godine 1254. (1838.), a druga levha je iz pera siromaha Ajnije iz 1283. (1866.).²³⁶

Kaligrafija na kamenu je možda najveću primjenu našla na nadgrobnim spomenicima i natpisima na zgradama (*kronogramima*).²³⁷ Pisana je na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Donosimo nekoliko primjera kronograma na sakralnim objektima u fojničkom kraju. Na ulazu u Šaban Ahmedovu džamiju nalazi se kronogram napisan u stihovima na perzijskom jeziku, ispisan lijepim krupnim *neshom*.²³⁸ Slika (3.3.). Također, na Hadži Muharemovej džamiji iznad ulaza džamije nalazi se kronogram koji je napisan na osmanskome jeziku, stil *nesh*.²³⁹ Slika (3.4.) U trećem primjeru navodimo Atik džamiju, koja nema kronograma o gradnji nego o njenoj obnovi. Napisao ga je šejh Sirrija na osmanskome jeziku, ispisan sitnim *neshom* iznad ulaza u džamiju.²⁴⁰ Slika (3.5.)

Osim vrijednih kronograma na sakralnim objektima, fojnički muslimani posvećivali su posebnu pažnju i nadgrobnim spomenicima - nišanima. Oni su na nišanima uz prisustvo emocija i nadahnuća pisali kronograme te stvarali umjetnost. Kronogrami na nišanima često ukazuju na poznate i ugledne ličnosti fojničkog kraja koje su tu ukopane. Ovaj vid umjetnosti posebno dobija na značaju u 18. i 19. stoljeću sa širenjem islama i razvojem islamske kulture na svim poljima. Navodimo nekoliko primjera koji ukazuju na to. Prvi primjer je kronogram na nišanu Ahmed ef. Čohadžića, to je najstariji datirani spomenik iz 1145/1732. godine.²⁴¹

Na vratima sreće (Istanbulu) u tekiji mula Murata, drugog pira nakšibendija, Bijaše odabrani sluga šejh Husein. U kojoj tekiji bijaše tada šejh Hisari Hadžegan. Šejh Muhamed, koji odgajaše šejha Huseina, Visoka ličnost u pročelju skupine odabranih bogougodnika, Ličnost čista roda i poroda šejh Husein Bosnevi (Bošnjak). Carigrad, Konju, Bagdad, Buharu, Samarkand posjetivši Bio je četrdeset godina svjetski putnik šejh Husein. U rodnom kraju počeo je kao pročelnik i otvorio vrata (tekiju) A bijaše odabrani dragulj Pir Šejh Husein. Sa izvora njegove dobrote dobio je sa kevsera napitak šejh Sirija, Poput Hidra našao je izvor Života pročelnik šejh Husein Svom duhovnom djedu dodi reče Sakiru Potpuni kronogram preseljenja Šejha Huseina je u riječima: Džamiun mugni. Godina 1214. (1799/1800.).“ Mujezinović 1998, 493-495.

²³⁶ Isto, 495.

²³⁷ Teparić 2016, 59.

²³⁸ Tekst u prevodu glasi: „Trudom i zalaganjem Šaban Ahmeda, ovo mjesto postade lijepim i odabranim. U godini hiljadu i sedamdeset i sedmoj, Bože, za dobrotvora neka bude zagovornik Muhamed. 1077. (1666./67.)“ Mujezinović, 1962/63, 202-203.

²³⁹ Pismo: neujednačen *nesh*. U prevodu glasi „Allah je jedan, a Muhamed njegov vjerovjesnik. Neka Istiniti na dan proživljenja učini Svijetlim lice ovog blagoslovljenog a dobrotvor je Muharem. Godina 1094. (1682/83)“ Mujezinović 1962/63, 204-205.

²⁴⁰ U prevodu kronogram glasi; “Hvala Allahu kad se ponovo podiže ova bogomolja, a to su mnogo željeli svi stanovnici ovog kraja. Svi se potrudite, jer je ovo staro mjesto (bogomolja). Pa njihov trud neka Stvoritelj nagradi. Iz srca Sirijinog izađe tajanstveni kronogram izražen u dvije strofe, a i brojkama. U ovoj strofi traži tajnu, dvije stotine trideset i šeste sastavi se kronogram. 1236. (1820.)” Mujezinović 1998, 476-477.

²⁴¹ Na njemu je isklesan kronogram: “Čokadži Ahmed efendi koji bijaše plemenitih osobina, odselio je sa svijeta u vječne saraje. U njegovo vrijeme ne bijaše mu premca u bistrini i oštroumnosti. Svi oni koji su čuli za njegovu

Drugi primjer je također nišan imama i hatiba Muhamed efendije. Natpis je smješten sa dvije strane nišana a pisan je lijepim kaligrafskim pismom *nesh - talikom*.²⁴² Nalazimo primjere kronograma koje je u 19. stoljeću ispjevao poznati sarajevski muftija Muhamed Šakir ef. Muidović (umro 1859.). On je napisao tri kronograma za stanovnike fojničkog kraja, dva kronograma suprugama šejha Abdurrahmana Sirrije, te šejhu Husein Zukiću.²⁴³ Naveli smo primjer kronograma kojeg je ef. Muidović Šakir, ponukan emocijama i nadahnuću, spjevao o životu šejh Husein Zukića, a pišući o supruzi šejh Sirrije, naziva je majkom, što nas, razumijevajući tesavvufsku terminologiju i tradiciju, navodi da zaključimo da je ef. Muidović bio učenik ili najmanje sipmatizer šejha Sirrije. Također, trebamo spomenuti i nišan šejh Mejlije u Vukeljićima, koji je ispisan *neshi* pismom.²⁴⁴ Iz ovih nekoliko primjera saznajemo da su kronogrami u fojničkom kraju pisani na džamijama, nišanima, tekijama, turbetima i konacima. Kronogrami su služili dervišima i ulemi da izraze svoje umjetničko i književno stvaralaštvo.²⁴⁵

smrt rekoše: neka je na njegov Božja milost. A molitelj mu izreče kronogram smrti: Neka mu Istiniti olakša ulazak u raj. Safera 1233. (11. 12. 1817. 8.1. 1818.). Duadži je spjevao epitaf Ahmedu Čohadžiću, koji je sahranjen uz Čaršijsku džamiju u Fojnici. Vidi: Isto, 499.

²⁴² Kronogram glasi: "On (Bog) je vječno Živ. Pobožni čovjek, lijepih osobina, čista srca, Mula Muhamed, bijaše imam i hatib. Kada ga Istiniti pozvao sa zadovoljstvom ode u raj, opraštajući se reče: došao sam do svrhe hiljadu dvije stotine osamdeset sedme u ramazanu Njegov kronogram je: Njemu je utočište kuća spasa. (Ramazan 1287 = 25. 11 — 24. 12. 1870.). Sa druge, uže strane nišana, je tekst: „Imam Muhamed efendija. Za njegovu dušu (prouči) Fatihu. Mjeseca ramazana 1287.“ Isto, 481.

²⁴³ U prevodu kronogram glasi: "Car zemlje mistične nauke, Šejh Husejn, nevidljiva tvrđava vojske Božje dobrote, Šejh Husejn. Izvor božanskog svjetla, majdan najvrednijeg bisera, riznica blaga Božanskih tajni, Šejh Husejn. Ukras prijestola nasljedstva, vrelo Božanskih tajni, okrunjena glava prijestola careva velajeta, Šejh Husejn. Krem sufijska prečistih i savršenih, prvak, vođa nakšibendija, vojskovođa Šejh Husejn. U hanikahu mulla Murada u Istanbulu, drugog pira nakšibendija, bio je poslužitelj tog odabranog hanikaha, Šejh Husejn. Pobožni, svjetlo mjeseca u gradu učenjaka Hafiz Muhameda, Odgojenik šejha Šejh-Husejn. Ugledni, pročelnik u odabranoj družini bogougodnika, Bošnjak po porijeklu i rodu, Šejh Husejn. Konju, Bagdad, Buharu, Samarkand, poput sunca, četrdeset godina obilazio je učenjak, Šejh Husejn. U rodnom mjestu je upućivao i odgajao jednu razumnju i bistru prirodu u ulozu pira, Šejh Husejn. Iz njegova obilnog vrela pio je Šejh-Sirri »Kevser«, i potput Hidra postigao je život muršida, Šejh Husejn. Kada njegovom duhovnom djedu reče Bog: »Dođi!« Šakir sastavi potpuni »tarih« odlaska Šejh Husejna. Godina 1214.“ Vidi: Trako, 51-52.

²⁴⁴ Nišan je sa derviškim turbanom, na jednoj užoj strani spomenika isklesan je derviški nadžak (bodež), a sa druge uže strane je sablja. Tekst epitafa glasi: 'On (Bog) je vječno živ. Oh Žalosti što preseli vođa zaljubljenih (derviša), Bio je izvor dobrote i čovjek vjere šejh Muhamed. Otišao je u carstvo duša, a ostavio jetime (sirote). Taj slavuj Božjeg jedinstva nastani se u raj odbacivši (Ovdje tekst oštećen), napisao Mejliji kronogram seobe: (tekst nejasan) i sastao se sa voljenim. Mujezinović 1998, 496.

²⁴⁵ Umjetnost u tekijama se nije razvijala kao izolirana pojava, nego kao dio općenitog smisla života. Smatra se da su, u razvoju kulturne i umjetničke djelatnosti, najznačajniju ulogu imale tekije u Vukeljićima i na Oglavku. Talam 2007, 64.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Naše istraživanje imalo je za cilj da prikaže utjecaj širenja islamske kulture u fojničkom kraju za vrijeme osmanske vlasti 1463. - 1878. na urbani razvoj i promjenu izgleda njegovih naselja, podizanje njegovog statusa u okviru osmanske države, te na poboljšanje kvaliteta i obogaćivanje svakog aspekta u životu pojedinca i lokalne zajednice.

Prema povijesnim činjenicama, Fojnica je ušla u svijet islamske kulture 1463. godine. Osmanlije su u fojničkom kraju zatekle dvije vjerske skupine, pripadnike Bosanske crkve - krstjane i katolike. Analizom širenja islama u fojničkom kraju vidljiv je većinski prelazak krstjana na islam, što nam potvrđuju i osmanski defteri. Prihvatanje islama za lokalno područje i fojničko stanovništvo značilo je mnogo toga. Prije svega, stvara se nova muslimanska lokalna zajednica, islamska kultura se prihvata na svim poljima življenja, gradi se novi identitet stanovnika, dobijaju se određene društvene, ekonomske i socijalne povlastice, stvaraju se nove predodžbe o svijetu, životne navike, kultura, nauka, umjetnost, arhitektura koje su se bitno razlikovale od srednjovjekovnog načina života i kulture. Proces širenje islama u fojničkom kraju tekao je postepeno, manjeg inteziteta u drugoj polovini 15., dok je u drugoj polovini 16. stoljeća proces bio većeg inteziteta. Dimenzije promjena koje su desile se širenjem islamske kulture u Fojnici su ogromne a najbolje su vidljive u brojnosti fojničkog stanovništva koje prelazi na novu religiju te u potpuno novoj fizionomiji Fojnice koja prerasta iz jedne srednjovjekovne varoši u priznatu osmansku kasabu, a kasnije i nahiju.

Tempo širenja islamske kulture u fojničkom kraju odredio je prije svega status Fojnice kao osmanskog naselja, koje je prije 1570. godine gradnjom Atik džamije od strane vakifa Mustafe Hizira dobilo status kasabe. Nakon tog čina, prihvatanje islama je išlo nešto brže. Do 1604. godine na osnovu analize osmanskog deftera u većini fojničkih naselja, osim varoši Fojnice, islam je preovladavao kao glavna religija. Najintezivnija urbanizacija Fojnice desila se u 17. stoljeću. Institucije vakufa i tesavvufa igrale su ključnu ulogu u društvenom životu fojničkih muslimana. Značajni vakif u ovom stoljeću bio je kadija i muderis Šaban ef. sin Ahmedov, koji je izgradio džamiju, mualimhanu, medresu i tekiju. Vremenom, izgradnjom islamskih sakralnih i profanih objekata uz koju je išao proces širenja islama, u prvoj polovini 18. stoljeća islam kao religija je potpuno preovladala u fojničkom kraju, a Fojnica dobija novi administrativni status nahije. To je značilo da je osmanska vlast prepoznala Fojnicu kao osmansko naselje i lokalni centar, koji više nije podređen Visokom ili Kreševu.

Islamska kultura manifestirala se u materijalnom i duhovnom obliku. Kada analiziramo islamsko materijalnu kulturu fojničkog kraja onda prije svega govorimo o islamsko-sakralnoj kulturi, jer većina građevina na ovom mikropodručju pripada ovoj grupaciji. Značajne sakralne građevine fojničkog kraja koje su doprinijele razvoju stanovništva i Fojnice u osmansko urbano naselje su: Atik džamija, Šaban Ahmedova džamija sa tekijom u centru, medresom, mektebima, zatim Hadži Muhareмова džamija, tekije u Vukeljićima, Oglavku, te nadgrobni spomenici u vidu turbeta i nišana širom fojničkog kraja. Osim sakralnih, u fojničkom kraju nalazimo i objekte javnog i socijalano-humanitarnog karaktera poput fojničke musafirhane i hanova. Ovi objekti su imali značaj u stambenoj kulturi, fojničkom društvu i urbanom razvoju Fojnice u osmansko naselje.

Derviški tarikati vjerovatno su prisutni u fojničkom kraju od samog početka osmanske vlasti. Prvi pisani tragovi odnose se na mevlevije početkom 17. stoljeća, dok će se nakšibendijski tarikat u 18. i 19. stoljeću istaknuti na svim poljima islamske kulture u fojničkom kraju. Govoreći o širenju i učvršćivanju islamske kulture u fojničkom kraju, veliki značaj pripada instituciji tesavvufa i nakšibendijskom tarikatu. Posebno kada govorimo o duhovnom obliku islamske kulture; prihvatanju islama, prodiranju i njegovanju islamske kulture u vidu književnosti i umjetnosti. Djelovanje šejhova i pripadnika tarikata pri fojničkim islamskim institucijama: tekijama, džamijama i medresi govori o njihovom doprinosu formiranja i razumijevanja islama u fojničkom kraju. Utjecaj predstavnika nakšibendijskog reda u fojničkom kraju bio je veoma snažan i zato što su to bili visoko obrazovani ljudi. Tako su muderisi fojničke medrese (šejh Husein Zukić, šejh Abdurrahman Sirrija, šejh Arif ef. Kurd i šejh Husni ef. Numanagić) imali nesumnjivu pedagošku, odnosno obrazovnu, umjetničku i književnu, a kao mistici i etičko-vaspitnu ulogu. Možemo zaključiti da se uspjeh i uspon nakšibendijskog tarikata u 18. i 19 stoljeću najprije desio zahvaljujući navedenim utjecajnim ličnostima fojničkog kraja.

Umjetnost u fojničkom kraju čuvana je i njegovana najvećim dijelom u krugu tesavvufskih institucija, angažiranih u službi sufijskih ideala i sufijskog života. Nakšibendije su pisale didaktičke i etičke sastave i pjesme da bi kod derviša razvili sufijsku etiku. Najznačajniji predstavnik književnosti fojničkog kraja bio je šejh Abdurrahman Sirrija koji je pisao alhamijado književnost. Osim toga, šejh Sirrija bio je i kaligraf, i na taj način dao znatan doprinos islamskoj umjetnosti u fojničkom kraju. Nadgrobni spomenici u fojničkom kraju, turbeta i nišani, ne samo da imaju historijsku nego i umjetničku vrijednost. Analizirali smo kronograme i kaligrafiju koje su iza sebe ostavili većinom sufijski umjetnici. U razvijanju

književnosti, kulture knjige, prepisivačke djelatnosti, značajan centar bila je i medresa zajedno sa fojničkim tekijama. Analizom rukopisa iz arhiva primjećujemo da znatan broj autora čine upravo fojničani, pišući o različitim temama iz islamskog naučnog i društvenog života. Kroz knjige, rukopise, dokumente, te kronograme širilo se i njegovalo islamsko obrazovanje, umjetnost i književnost.

Analiza islamske kulture fojničkog kraja sa svim njenim komponentama, u cjelini, po prvi put u historiografiji objedinjena je u ovom radu. Ovaj rad je doprinio detaljnijem istraživanju fojničkog kraja kroz osmanske dokumente poput deftera, regeste, putopisa itd. Izvori za ovaj kraj još nisu dovoljno istraženi. Posebno treba istaknuti da smo ostali uskraćeni detalja za 18. stoljeće jer su fojnički sidžili zapaljeni u Orijeentalnom institutu u protekloj agresiji na BiH 1992. - 1995. Zbog toga smo koristili radove bosansko-hercegovačkih autora koji su temeljeni na izvorima iz arhiva u Sarajevu i Istanbulu, gdje se nalazi velik broj neobjavljene građe. Osim toga, vršili smo i terenska istraživanja na osnovu kojih potvrđujemo da još mnogo ostavštine islamske kulture iz osmanskog perioda u fojničkom kraju nije istraženo. Dio toga smo naveli u ovom radu. Nadamo se da će ovaj rad potaći dalja istraživanja islamske kulture duboko ukorijenjene u fojničkom kraju.

BIBLIOGRAFIJA

Objavljeni primarni izvori:

1. Aličić, A. S. 2008, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar u Mostaru, Mostar 2008.
2. Čelebija, E. 1967, *Putopis*, Svjetlost, Sarajevo 1967.
3. Fajić, Z. 1999. *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu*. Svezak 5, London-Sarajevo 1999.
4. Fajić, Z. 2003. *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu*. Svezak 11., London-Sarajevo 2003.
5. Grupa autora 1957, *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1957.
6. Hadžihuseinović, S. S. M. 1999, *Povijest Bosne*, 1. dio, El-Kalem, Sarajevo 1999.
7. Handžić, A. 2000, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv.1/1, Bošnjački institut u Cirih i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.
8. Kuripešić, B. 2001, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Čigoja štampa, Beograd 2001.
9. Lašvanin, N. 2003, *Ljetopis*, Synopsis, Sarajevo-Zagreb 2003.
10. Nametak, F. Trako, S. 2003. *Katalog arapskih, perzijskih, turskih i bosanskih rukopisa iz zbirke Bošnjačkog instituta*. Sv. 2. Bošnjački institut, Sarajevo-Zürich 2003.
11. Ursinus, M. 2018, *Osmanski dokumenti iz arhiva franjevačkog samostana*, br. 2., Franjevački samostan Duha Svetoga, Fojnica 2018.

Literatura

a) Knjige:

1. Aličić, A. S. 1983, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo 1983.
2. Algar, H. 1972, *Some notes on the Naqshibandi tariqat in Bosnia*, Die Welt des Islam. XIII, Berlin 1972.
3. Bećirbegović, M. 1999, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo 1999.

4. Bešlagić, Š. 1971, *STEĆCI - kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
5. Bešlagić, Š. 1978, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978.
6. Buljina, H. 1991, *Tekije u fojničkom kraju*, Svjetlost, Fojnica 1991.
7. Čehajić, Dž. 1986, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1986.
8. Čurić, H. 1983, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Veselin Masleša, Sarajevo 1983.
9. Giddens, A. 2005, *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd 2005.
10. Grupa autora, 1987, *Fojnica kroz vijekove*, Veselin Masleša, Fojnica - Sarajevo 1987.
11. Grupa autora, 1991, *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do 1463. godine*, HKD Napredak, Sarajevo 1991.
12. Handžić, A. 1994, *Studije o Bosni*; historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda, Art and Culture, Istanbul 1994.
13. Hrvačić, E. 2001, *Vakuf-trajno dobro*, El-kalem, Sarajevo 2001.
14. Ihsanoglu, E. 2004, *Historija Osmanske države i civilizacije*, br. 1, Orijentalni institut; IRCICA, Sarajevo : Istanbul 2004.
15. Jukić, I. F. 2001, *Izabrana djela*, Konzor, Zagreb 2001.
16. Jukić, I. F. 1953, *Putopisi i istorijsko-etnografski radovi*, Svjetlost, Sarajevo 1953.
17. Kasumović, I. 1999, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar 1999.
18. Kreševljaković, H. 1957, *Hanovi i karavan-saraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1957.
19. Kurtović, E. 2019, *Kratka historija srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 2019.
20. Mujezinović, M. 1974, *Islamska epigrafika u BiH*, knj.1, Sarajevo Publishing, Sarajevo 1974.
21. Mujezinović, M. *Islamska epigrafika u BiH*, br. 2, Sarajevo Publishing, Sarajevo 1998.
22. Nakičević, O. 1999, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo 1999.
23. Nametak, F. 1989, *Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih muslimana na Turskom jeziku*, El-Kalem, Sarajevo 1989.
24. Nametak, F. 2007. *Pojmovnik divanske i tesavvufske književnosti*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXVII, Sarajevo 2007.

25. Omerdić, M. 1999, *Prilozi izučavanju genocida nad bošnjacima (1992-1995)*, El-Kalem, Sarajevo 1999.
26. Paić-Vukić, T. 2007, *Svijet Mustafe Muhibbija, Sarajevskog kadije*, Srednja Europa, Zagreb 2007.
27. Redžić, H. 1982, *Islamska umjetnost*, Zajedničko izdanje-Jugoslavija Beograd, Spektar Zagreb, Prva književna komuna Mostar 1982.
28. Redžić, H. 1983, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Biblioteka Kulturno Nasljeđe, Sarajevo 1983.
29. Sikirić, Š. 1941, *Pobožne pjesme (ilahije) šejh Abdurahmana Sirrije*, Državna tiskara, Sarajevo 1941.
30. Smailagić, N. 1990, *Leksikon Islama*, Svjetlost, Sarajevo 1990.
31. Šabanović, H. 1973, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo 1973.
32. Šabanović, H. 1982, *Bosanski Pašaluk: Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo 1982.
33. Teparić, M. 2016, *Analiza islamskih kaligrafskih panela (levhi) bošnjačkih kaligrafa (hattata) od 18. do sredine 20. stoljeća*, doktorski rad, Zagreb 2016.
34. Ždralović, M. 1988, *Bosanskohercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. 2, Svjetlost, Sarajevo 1988.

b) **Članci:**

1. Bešlija, S. 2009, *Islamska kultura u BiH do kraja XVI stoljeća*, Glasnik Rijaseta IZ, br. 5-6, Sarajevo maj/juni 2009, 446-459.
2. Buljina, H. 1997a, *Fojnica - Od trga do kasabe*, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovin, Sarajevo 1997, 437-618.
3. Buljina, H. 1997b, *Sufizam i tekije u Fojnici*, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovin, Sarajevo 1997, 875-890.

4. Buljina H. 1983, *Fojnica i njena medresa*, Glasnik Vrhovnog Islamskog starješinstva u SFRJ, br. 1-2, Sarajevo 1983, 685-695.
5. Buturović, D. 1967, *Bilješke o nekim džamijama*, u: Glasnik Vrhovnog Islamskog starješinstva u SFRJ, br. 7-8, Sarajevo 1967, 326-329.
6. Bušatlić, I. 2018, *Vakufi i vakifi u Fojnici od polovine XVI do kraja XIX stoljeća*, Zbornik radova „Vakufi u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2018, 159-165.
7. Dobrača, K. 1974, *Tuhfetul Musallin ve zubdetul-haš'in od Abdul-Vehab Žepčevije Ilhamije*, Anali GHB, knj. 2-3, Sarajevo 1974, 41-69.
8. Drmač, M. 2014, *Župa Lepenica*, Historijska traganja, br. 14, Institut za istoriju, Sarajevo 2014, 9-99.
9. Čar-Drnda, H. 1991, *Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u visočkom kraju*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 41, Sarajevo 1991, 195-252.
10. Čar-Drnda, H. 1986, *Prilog proučavanju prošlosti Fojnice i Kreševa od uspostave osmanske vlasti do početka 17. stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 35, Sarajevo 1986, 133-161.
11. Dedić, E. 2015, *Toponomastička građa srednjovjekovne Bosne*, Historijska traganja, br. 15, Sarajevo 2015, 161-195.
12. Fajić, Z. 1985, *Biblioteka šejha Abdurahmana Sirije sa Oglavka*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, br. 11-12, Sarajevo 1985, 55-68.
13. Fajić, Z. 1997, *Islamski rukopisi prepisani u Gazi Husrevbegovoj medresi u Sarajevu*, Glasnik VIS-a, br. 5-6, Sarajevo 1997, 517-526.
14. Gazija-Pajt, E. 2009, *Obrazovni sistemi i stepenovanje škola na području BiH za vrijeme osmanske uprave*, Glasnik islamske zajednice, br. 3-4, Sarajevo 2009, 298-303.
15. Handžić, A. 1976, *Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 26, Sarajevo 1976, 7-41.
16. Handžić, A. 1970, *O širenju islama u Bosni s posebnim osvrtom na srednju Bosnu*, Sarajevo, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 41, Sarajevo 1970, 37-52.
17. Handžić, A. 1974, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-2., Beograd 1974, 60-69.

18. Hodžić, M. 2018, *Zabava i razonoda u srednjovjekovnoj Bosni*, Pro tempore, br. 13, Zagreb 2018, 60-76.
19. Kasumović, F. 2011, *Prijelazi na islam u sidžilima sarajevskog šerijatskog suda iz prve polovine XIX stoljeća*, Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju, 1, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 2011, 215-237.
20. Karčić, F. 2006, *Šta je to 'islamska tradicija*, Preporod Bošnjaka', br. 23/841, Sarajevo 2006, 14-15.
21. Kristić, A. 1936, *Bosanske crkve i njihovo obskrbljivanje za otomanske vlade*, Kalendar napredak, Sarajevo 1936.
22. Matasović, J. 1927, *Fojnička regesta*, Spomenik Srpske Kraljevske Akademije, knj. 67, Beograd 1927, 61-432.
23. Mujezinović, M. 1962-63, *Turski natpisi iz XVII vijeka u nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 12-13, Sarajevo 1962-63, 175-208.
24. Mujezinović, M. 1976, *Nekoliko rukopisa prepisanih u Gazi Husrev-begovoj medresi*, u: Anali Gazi Husrev-begovoj biblioteci, knj. 4, Sarajevo 1976, 21-32.
25. Okić, M. T. 2003, *Bosanski kristijani (bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima*, Anali Gazi Husrev-begovoj biblioteci, knj. 21-22, Sarajevo 2003, 143-166.
26. Rizvanbegović-Džuvic, A. 2010, *Orijentalni rukopisi – Blago iz riznice Bošnjačkog instituta fondacije Adil-beg Zulfikarpašić*, Behar, Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, br. 96, Zagreb 2010, 31-58.
27. Sikirić, Š. 1941, *Tekija na Oglavku*, Gajret, Sarajevo 1941, 42-51.
28. Sikirić, Š. 1942, *Šejh Arif Sidki – Jedan između zaboravljenih*, Sarajevo, Glasnik Islamske vjerske zajednice, br. 4, Sarajevo 1942, 107-108.
29. Šeko, M. 2007, *Elementi kulture u djelu „Povijest Bosne“, autora Saliha Sidkija Hadžihuseinovića Muvekkita*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. 25-26, Sarajevo 2007, 193-231.
30. Šabanović, H. 1951, *Dvije najstarije vakufname u Bosni i Hercegovine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 2, Sarajevo 1951, 5-38.
31. Šabanović, H. 1942, *Novi turski dokumenti u turskom odsjeku Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu*, Sarajevo, Glasnik Hrvatskog zemaljskog muzeja, Sarajevo 1942, 177-208.
32. Šabanović, H. 1957, *Bosansko krajište 1448 - 1463*, Godišnjak Istorijskog Društva BiH, broj. 9, Sarajevo 1957, 177 – 220.

33. Talam, J. 2007, *Melopoetski oblici derviša nakšibendijskog reda u Bosni i Hercegovini*, Behar, Preporod, br. 80-81, Zagreb 2007, 64-67.
34. Traljić, M. 1978, *Šejh Abdurrahman Sirri bio je i kaligraf*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ, br. 1, Sarajevo 1978, 59-62.
35. Zubčević, A. 2010, *Knjige i njihovi vlasnici prema kassam defterima Sarajevskog suda 1762.-1787*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 60, Sarajevo 2010, 431-450.

Internet stranice:

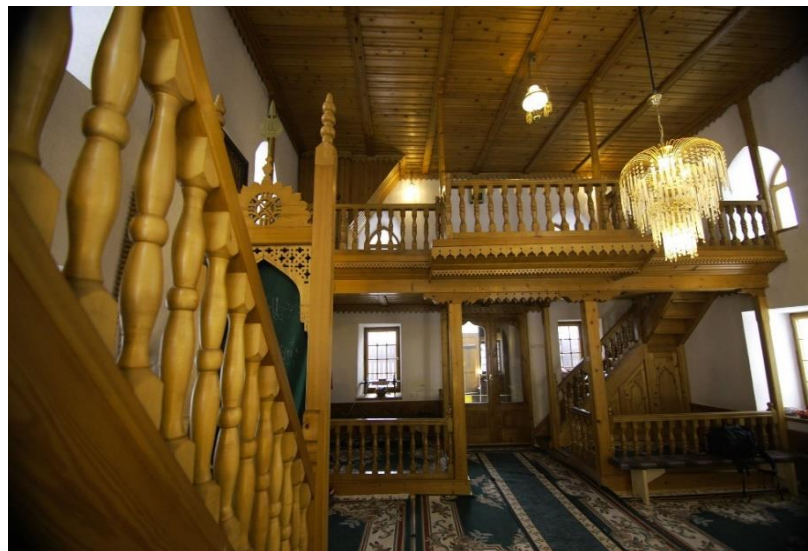
1. http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3364,
(pristupljeno 03. februara 2020.).
2. <http://www.fojnica-samostan.com/> fra Janko Ljubos, kustos: Blago samostana u Fojnici
(pristupljeno 1. februara 2020.)

V PRILOZI - Slikovni prilozi

1. Džamije

1.1. Atik (stara) džamija

1.2. Unutrašnjost i mahfil Atik džamije

1.3. Džamija hadži Muharem ef. ili Pavlovačka džamija u Fojnici.

2. Tekije i nadgrobnji spomenici - turbeta

2.1. Tekija u Fojnici

2.2. Tekija u Vukeljićima

2.3. Tekija na Oglavku

2.4. Turbe šejh Abdurrahmana Sirrije

2.5. Turbe Huseina el-Horosanija, šehida sultan Fatihove vojske, 700 metara od Oglavačke tekije.

3. Umjetnost

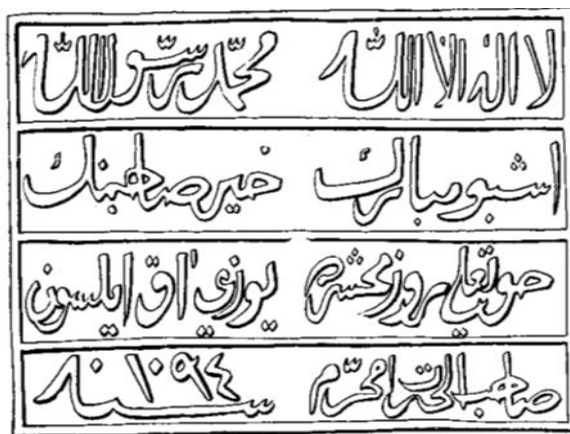
Slika 3.1. Abdurahman Sirri-baba (?), Kur'an (2:137) "Fa sayakfikahum Allāh wa huwa al-samī' al-'alīm" – "Allah će te sigurno od njih zaštititi", jer On sve čuje i sve zna, dežli sulus - stil, istif kompozicija, (oko 1260 h./ 1844.), (snimku ustupila Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine) (Teparić 2016, 290.)

Slika 3.2. Abdurahman Sirri-baba (?), Kur'an (61:6) "Mubašširan bi rasūl ya'tī min ba'dī ismuhu 'Aḥmad" – "I da vam donesem radosnu vijest o Poslaniku čije je ime Ahmed, koji će poslije mene doći", dežli sulus - stil, istif kompozicija, (oko 1260 h./ 1844.), (snimku ustupila Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine). (Isto, 290.)

Slika 3.3. Kronogram na Šaban Ahmedovoj (Čaršijskoj) džamiji

Slika 3.4. Kronogram na Hadži Muharem (Pavlovačkoj) džamiji

Slika 3.5. Kronogram na Atik džamiji